

Uloga baštine i potencijali razvoja turizma kroz model ekomuzeja na primjeru Modrava

Bilić, Mirela

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:190982>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-13**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

Diplomski sveučilišni studij Kulturna i prirodna baština u turizmu

Mirela Bilić

**Uloga baštine i potencijali razvoja turizma kroz
model ekomuzeja na primjeru Modrava**

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

Diplomski sveučilišni studij Kulturna i prirodna baština u turizmu

Uloga baštine i potencijali razvoja turizma kroz model ekomuzeja na primjeru Modrava

Diplomski rad

Student/ica:

Mirela Bilić

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Igor Kulenović

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mirela Bilić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Uloga baštine i potencijali razvoja turizma kroz model ekomuzeja na primjeru Modrava** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 7. srpnja 2023.

Sadržaj

SAŽETAK	1
ABSTRACT	2
1. UVOD	3
1.1. Predmet i svrha istraživanja	5
1.2. Ciljevi istraživanja	6
1.3. Istraživačka pitanja	6
1.4. Metodologija istraživanja	7
2. OSNOVNI PROSTORNI, POVIJESNI I DRUŠTVENO – KULTURNI PODACI	8
2.1. Prirodno – geografska osnova	8
2.2. Pregled povijesnih prilika i društveno – kulturnih odnosa	16
3. KULTURNA I PRIRODNA BAŠTINA	21
3.1. Krajolik kao resursno – atrakcijska osnova	22
3.1.1. Kulturni krajolik	24
3.2. Umijeće suhozidne gradnje – kulturna baština čovječanstva	27
3.3. Oblikovanje kulturnog identiteta	30
3.3.1. Krčenje terena i suhozidna gradnja	30
3.3.2. Drveni brod i plovidba	34
3.3.3. Obrada tla i zemljoradnja	38
3.3.4. Težućka prehrana	42
3.3.5. Narodno stvaralaštvo	46
4. TEORIJSKI PREGLED: EKOMUZEJ	49
4.1. Ekomuzej – porijeklo pojma i povijesni razvoj ideje	49
4.2. Ekomuzeji kao pokretači razvoja i očuvanja društva i prostora	51
4.2.1. Ekomuzej <i>Batana</i> , Rovinj	52
5. TEORIJSKI PREGLED: TURIZAM POSEBNIH INTERESA	54
5.1. Ekoturizam – pojavni oblik ruralnog turizma i platforma za razvoj ekološkog poduzetništva	57
5.2. Agroturizam kao pokretački oblik ruralnog turizma	58
5.2.1. Istarsko iz Vodnjana / Istrian de Dignan – ekomuzej (Istra)	60

5.3. Olive – Oil Tourism / Oleoturizam / Turizam maslinovog ulja	62
5.3.1. <i>Muzej uja</i> u Škripu, otok Brač	64
5.4. Kulturni, kreativni, aktivni i volonterski turizam kao pojavni oblici turizma posebnih interesa.....	65
5.4.1. Kulturni krajolik: Serra de Tramuntana, Mallorca	67
6. ISTRAŽIVANJE U LOKALNOJ ZAJEDNICI - MODRAVE	71
6.1. Metodologija istraživanja	71
6.2. Analiza i opis rezultata istraživanja.....	71
7. TRADICIJSKA KULTURA U RAZVOJU KONCEPTA <i>EKOMUZEJA MODRAVE I POSEBNIH OBLIKA TURIZMA</i>	76
7.1. Krajobrazna i prostorno – planska politika.....	77
7.2. Modrave u okviru zaštićenog područja Parka prirode Vransko jezero	83
7.3. Ekološka poljoprivreda i održavanje suhozida	87
7.4. Presjek dosadašnjih inicijativa.....	91
7.4.1. Osnivanje udruge Modrave Murter – Betina	92
7.4.2. Projekt OŽIVI ODRŽI OTOK.....	93
7.5. <i>Ekomuzej Modrave</i> – potencijalni koncept.....	95
7.5.1. Sastavni elementi <i>ekomuzeja Modrave</i>	96
7.5.2. Dionici i nositelji aktivnosti	99
7.5.3. SWOT ANALIZA	102
7.6. Prikaz potencijalnih koristi za lokalnu zajednicu	104
8. ZAKLJUČAK.....	106
LITERATURA	108
POPIS SLIKA.....	118

SAŽETAK

Kulturni krajolik Modrava, oblikovan u potpunosti ljudskim radom, povijesnim i kulturno-društvenim vezama čvrsto je spojen s otokom Murterom, a Modrave su, kao prekomorski agrarni posjed, dio kulturnog identiteta Betinjana i Murterina.

Modrave su dio kopnene prevlake na potezu između Vranskog jezera i mora, točno nasuprot otoku Murteru. Značajan su dio kopnenog posjeda stanovnika Betine i Murtera. Koncem 19. stoljeća Modrave su potpuno iskrčene, a dominantne kulture koje su se sadile u iskrčenom kamenjaru bile su vinova loza, maslina i smokva.

Danas u sastavu Općine Tisno obuhvaćaju nekih 15 km² površine. Sjeverni dio modravskog prostora danas je obuhvaćen prostornom zaštitom Parka prirode Vransko jezero, dok je onaj južni izvan zaštićenog područja. Krajolik karakterizira suhozidna gradnja. Na ovaj način izgrađena je kompleksna mreža suhozidnih ograda, a u svakoj uvali uz morsku obalu napravljene su rive u suhozidu. U većini ograda mogu se vidjeti veće ili manje gomile kamena unutar kojih se, osobito na većim parcelama, nalaze i male kamene kućice – bunje.

Današnje stanje u prostoru posljedica je dugogodišnje zapuštenosti. Na takvo stanje utjecalo je nekoliko faktora: napuštanje poljoprivrede kao primarne gospodarske djelatnosti otočnog stanovništva od šezdesetih godina 20. stoljeća naovamo i prijelaz na sekundarne i tercijarne djelatnosti - poglavito turizam. Prostor je danas, nažalost, gotovo ostao bez korisnika, a bez lokalnog stanovništva prepušten je stihiji i zaboravu.

Modravama nedostaje strateški pogled i vizija budućnosti koja će, na tragu tradicijske kulture koja je imala najveći utjecaj na prostor, uliti svježju energiju za krčenje suvremenih problema i izazova te otvoriti prostor za neke buduće Modravare. Glavna teza rada je da je ekomuzeološki pristup razvoju područja u sinergiji sa suvremenim pristupom baštini kroz razvoj turizma posebnih interesa poželjan razvojni pravac u revitalizaciji ovog područja.

Ključne riječi: baština, lokalna zajednica, ekomuzej, kulturni krajolik, turizam posebnih interesa, održivost

ABSTRACT

The role of heritage and potentials of tourism development through the model of ecomuseum on the example of Modrave

The cultural landscape of Modrave, shaped entirely by human labor as well as historical and socio-cultural connections, is closely linked to the island of Murter. Modrave, as overseas agricultural estate, is part of the cultural identity of the residents of Betina and Murter.

Modrave is a narrow strip of land located between Vrana Lake and the sea, directly opposite the island of Murter. It is a significant part of the mainland owned by the residents of Betina and Murter. By the end of the 19th century, Modrave was completely cleared and the dominant crops planted in the cleared rocky terrain were grapevines, olive trees and figs.

Today, Modrave is part of the Tisno municipality, covering an area of about 15 square kilometers. The northern part of the area is now part of the Vrana Lake Nature Park, while the southern part lies outside the protected area. The Modrave landscape is dominated by features built in dry-stone technique such as a complex network of dry-stone wall enclosures. Furthermore, every cove features a dry-stone wall pier. Most enclosures (especially large plots) feature clearance cairns of various sizes. Such plots also include small stone huts known as "bunje".

The current state of the area is the result of long-term neglect. Several factors have led to this state, including the abandonment of agriculture as the primary economic activity of the island population since the 1960s, with a shift towards secondary and tertiary sectors, especially tourism. Unfortunately, nowadays the area has been left almost devoid of users and it is left at the mercy of chaos and oblivion without local population.

Modrave lacks a strategic vision for the future that would draw fresh energy from the traditional culture, which influenced the area greatly in the past, in order to tackle modern challenges and create new opportunities for future Modrave owners. The eco-museological approach to area development in synergy with a contemporary heritage approach and through the development of tourism of special interests, could be a welcome developmental direction for revitalizing this area.

Key words: heritage, local community, ecomuseum, cultural landscape, special interest tourism, sustainability

1. UVOD

Modrave su uski dio kopna između Vranskog jezera s jedne i Jadranskog mora s druge strane. Na prvi pogled ne čini se da pod krošnjama borova ima išta osim nasumičnih gomila kamena u prostoru. Prostorom dominira izraziti kamenjar. Tlo je škrto, čak pedološki ne osobito vrijedno. Ali, ipak je potrebno proniknuti dublje u prostor. Život su Modravama, uzevši u obzir izrazitu krševitost i oskudnost plodnog tla, uspjeli udahnuti ljudi, stanovnici susjednog otoka Murtera, odmah nasuprot modravskom grebenu, koji su povremeno ili stalno gravitirali ovom prostoru kroz svoje agrikulturne aktivnosti. Upravo antropogeni utjecaj udario je prepoznatljivi pečat krajobrazu i podario najveću vrijednost prostoru.

Rad se bavi betinsko – murterskom kulturno – povijesnom ulogom u oblikovanju prostora. U evidenciji posjeda katastarske općine Murter – Betina na tisuće je upisa modravskih zemalja u posjedu Betinjana i Murterina. Od mukotrpnog krčenja terena u svrhu zemljoradnje, kolonatske zavisnosti i oslobađanju od iste, sporenju oko vlasništva i prava korištenja zemlje, Betinjani i Murterini prisutni su na ovom području. Pretpostavka je da su na Modrave pristigli motivirani preživljavanjem odnosno kako bi „osvojili“ nove obradive površine zbog nedostatka istih na matičnom otoku. Sve do sredine 20. stoljeća poljoprivreda je bila dominantna aktivnost otočnog stanovništva. Kasnije, zbog promjena u načinu života, ona postepeno pada u drugi plan rezultat čega je i današnja generalna zanemarenost modravskog posjeda. Maslinici su velikim dijelom zapušteni, a prisutni su i drugi problemi. Revitalizacija prostora treba ići u smjeru obnove poljoprivredne proizvodnje i poticanja lokalnog stanovništva na bavljenje njome. Posljedično treba razvijati suvremene i održive oblike turističke aktivnosti.

U prvim potpoglavljima rada raščlanjen je predmet i svrha istraživanja, opisani su ciljevi i metodologija provedenog istraživanja.

U nastavku je dan povijesni pregled događaja na širem području s naglaskom na period od 16. stoljeća naovamo kad se, prema izvorima, u Modravama kao zemljoradnici pojavljuju stanovnici otoka Murtera. U cilju boljeg razumijevanja prostora, analizirana je prirodno – geografska osnova, staništa i tlo i mogućnosti koje pruža. Povijesni i prirodno – geografski faktori koji su utjecali na eksploataciju i oblikovanje krajolika tema su drugog poglavlja.

U trećoj cjelini obrazlaže se pojam kulturnog krajolika i pokušalo se dati odgovor na pitanje - što je točno baština Modrava? Koji to elementi čine prostor posebnim i vrijednim proučavanja? Krajolici poput Modrava određuju kulturni identitet. Izdvojeno je nekoliko elemenata prirodne, kulturno – povijesne te etnološke baštine. Poseban doprinos istraživanju

teme i spoznavanju socijalne komponente prostora dalo je terensko istraživanje unutar lokalne zajednice i značajan broj etnografskih podataka koji se odnose na krajobraznu arhitekturu, plovidbu, tradicijsku zemljoradnju, težačku *spizu* i narodno stvaralaštvo. Ovi podaci su dodatno oplemenili sadržaj treće cjeline.

Ključne riječi četvrte cjeline su *zaštita* i *očuvanje baštine* te se u priču prirodno uključuju i muzeji kao subjekti zaduženi za zaštitu kulturne i prirodne baštine društva. Tim više, muzeji od šezdesetih godina prošlog stoljeća doživljavaju preobražaj u svom javnom djelovanju i prestaju biti (tek) hermetički prostori s izloženim predmetima i pohranjenim uspomena već, pod utjecajem novog muzejskog vala od tog doba i začetaka misli o ekomuzejima koji će *prezentirati i tumačiti čovjeka u njegovoj okolini* (Gob, Drouguet, 2007:51), osjećaju potrebu biti društveno aktivni i potaknuti na djelovanje, živjeti baštinu. Otud i potreba za (zamišljenim) ekomuzejom Modrava koji bi trebao djelovati kao generator revitalizacije prostora, njegova budućeg razvoja i poticati održiva rješenja u politikama koje se tiču krajobraza.

Produktivan prostor uz razvijenu agrikulturu, obrtništvo, zanatstvo i povezane usluge izvor je inspiracije i u turizmu i otvara perspektive za buduća ulaganja. Ili, kako navodi i Šola, „*kultura je u stanju stvoriti poželjne destinacije i tako biti pokretač poduzetništva*“ (Šola, 2014:21). U četvrtom i petom poglavlju promišlja se upravo veza ekomuzeja i turizma posebnih interesa koji u središte svojeg djelovanja stavljaju čovjeka u „svom“ prostoru. Istaknuti su primjeri dobre prakse iz ovih sfera djelovanja.

Ovaj rad vođen je riječima kazivača iz lokalne zajednice. Izneseno u radu umnogome se oslanja na zabilježeno u kazivanjima. Istraživanje na terenu provedeno je u mjestima Betina i Murter. Kazivači su različitih starosnih kategorija, iz različitih sfera interesa. Prikupljeni etnološki podaci izvor su inspiracije i za nastavak istraživanja o Modravama. Podatci o današnjim poduzetničkim inicijativama u prostoru pružaju nadu za potencijalne nove poljoprivrednike, obrtnike i turističke djelatnike. Problemi u prostoru koje su u intervjuima iznijeli kazivači svojevrsan su *vox populi* i alarm za njihovo institucionalno rješavanje. Rezultat istraživanja opisan je u šestom poglavlju.

U zamišljenom konceptu ekomuzeja Modrave izloženo u ranijim poglavljima uzima se kao prilika za vrednovanje kulturnog krajolika koji zapravo predstavlja čvrsti poduzetnički potencijal (kapital) za one dionike koji mu društveno – kulturno i povijesno gravitiraju – u okvirima ekološke prihvatljivosti, za što treba usustaviti i mehanizme zaštite prostora od zlouporabe. U donošenje adekvatne krajobrazne politike treba uključiti široku lepezu subjekata

javnog i civilnog sektora. O mogućnostima održivog razvoja u okvirima prostornog planiranja, dostupnim mjerama za potencijalne ekološke poljoprivrednike i poljoprivredne poduzetnike kao i presjeku dosadašnjih inicijativa i potencijalnom konceptu ekomuzeja Modrave u viziji suvremenih principa ekomuzeologije, *community heritage-a* i (re)valorizaciji agrikulturne baštine govori se u 7. poglavlju.

Modrave se danas, nažalost, mogu smatrati *degradiranim krajolikom* (Dumbović – Bilušić, 2012:26). Još uvijek nedovoljno istražene, opletene kršem i makijom - posljedicama višedesetljetne zapuštenosti, kriju mnoge zanimljivosti, crtice iz lokalne kulture i povijesti. Autentični krajolik, po nekim navodima „najveći dalmatinski maslinik“, danas jedva da možemo i nazrijeti. No, on još postoji - u kolektivnoj memoriji nekadašnjih Modravara, trudu angažiranih poljoprivrednika i oku oduševljenog promatrača - entuzijasta kad usred makije i krša uoči lijep, suhozidom ograđeni održavani maslinik ili očuvanu tradicijsku *kućicu*. Modrave, sa svim ograničenjima i problemima o kojima će se govoriti u razradi, imaju perspektivu razvoja i na njih treba gledati kao na potencijal za razvoj zajednice. Ili, turističkom terminologijom, kao na priliku za segmentaciju turističkog tržišta.

1.1. Predmet i svrha istraživanja

Predmet istraživanja je utvrditi osnovu za održivi (turistički) razvoj kroz formu ekomuzeja na temelju kulturne i prirodne te etnološke baštine koja će se utvrditi istraživanjem. Od istraživačkog interesa su svi oblici kulturne i prirodne baštine vidljivi (i manje vidljivi) u prostoru te znanja i umijeća u lokalnoj zajednici koja se smatraju tradicijskom kulturom i koja svjedoči o međusobnoj prožetosti čovjeka i prostora na ovom području.

Predmet rada je utvrditi i kapacitet zajednice za upravljanje baštinom jer, kako navodi Vrtiprah (2006:280) bogato kulturno naslijeđe samo po sebi nije dovoljno – njime treba znati upravljati, a kulturni „proizvod“ je zapravo i način njene interpretacije (*isto, str. 288*).

Ekomuzej nije službena muzejska forma, ni organizacijsko – pravni oblik, i, kako iznosi Duclos (1994:57), nema svoje formalno mjesto u zakonskoj regulativi o muzejima. Ekomuzej jest način na koji se muzej isprepliće s zajednicom i prostorom u kojem egzistira i kojeg interpretira (Babić, 2009:228-229). Ekomuzej je, prema originalnim zamislima tvoraca ideje, razvojni oblik društva i prostora (*isto, str. 230*) i može, ili čak i mora, kako navodi Babić (*isto, str. 225*) preuzeti ulogu pokretača razvoja.

Na primjeru Modrava ekomuzej može biti upravo onaj razvojni pokretač koji će raditi za zajednicu, sa zajednicom i djelovati kao značajni faktor u smislu održivog razvoja.

1.2. Ciljevi istraživanja

Ciljevi rada su mnogostruki. Opći cilj rada je istražiti potencijalne modele razvoja i predložiti modele valorizacije prostora koji će egzistirati na principu ekomuzeja, u svojim aktivnostima i principima obavljanja djelatnosti se oslanjati na principe okolišne odgovornosti i ekološke održivosti, a valorizaciju kulturnih resursa u turističke atrakcije provoditi vodeći se načelima održivog upravljanja baštinom.

U istraživanju teme iskristalizirala se i potreba za objedinjavanjem informacija iz dosad dostupnih ne samo znanstveno - stručnih radova već i lokalno dostupnih spoznaja o ovom prostoru te će potencijalno ovaj rad poslužiti i kao prilog postojećim spoznajama te jedna od postaja za daljnja istraživanja. Prikazane baštinske elemente treba zamisliti kao resurs za potencijalni razvoj turizma posebnih interesa u sinergiji s lokalnom zajednicom. I, koliko god to zvučalo naivno, cilj je i potaknuti promjenu u sadašnjem načinu funkcioniranja.

1.3. Istraživačka pitanja

Osnovna hipoteza istraživačkog problema je utvrditi postojanje interesa u lokalnoj zajednici za participativno upravljanje baštinom na prostoru Modrava kroz formu ekomuzeja.

Predmet istraživanja utvrdit će se kroz slijedeće faze istraživačkog procesa:

IP1: istraživanje modela i načina zaštite i valorizacije suhozidnih struktura na području Modrava te očuvanje, dokumentiranje i prijenos znanja o tehnici gradnje suhozida,

IP2: istraživanje mogućnosti revitalizacije tradicijskog maslinarstva i posebnih oblika turizma orijentiranih ka kulturi maslinovog ulja,

IP3: istraživanje potencijala kapaciteta lokalne zajednice za održivo upravljanje baštinom Modrava uz jačanje svijesti u lokalnoj zajednici o vrijednostima krajobraza i očuvanja kulturnog identiteta,

IP4: istraživanje potencijalnih načina umrežavanja dionika na širem regionalnom području na principu participativnog kulturno – turističkog upravljanja baštinom po principima ekomuzeja,

IP5: osmišljavanje smjernica za razvoj takvih oblika turizma koji neće djelovati degradirajuće na prostor te društveni i kulturni identitet lokalne zajednice.

1.4. Metodologija istraživanja

Istraživački proces realiziran je u nekoliko različitih etapa - metodama pregleda dostupne znanstveno-stručne literature, istraživanja na terenu s ciljem prikupljanja informacija o resursu i kapaciteta unutar zajednice te opisivanja i analize prikupljenih informacija.

Istraživanje je provedeno na području otoka Murtera, u mjestima Betina i Murter. Istraživanje se provelo u formi polustrukturiranog intervjua, pomoću unaprijed pripremljenih pitanja, ali s fleksibilnošću u smislu vođenja razgovora i opažanja primljenih poruka u cilju dubljeg razumijevanja teme.

Istraživanjem je obuhvaćen period od četrdesetih godina 20. stoljeća do danas. Razgovori su bili usmjereni ka sveobuhvatnijem poimanju odnosa u prostoru, društveno - kulturnih običaja, krčenju terena i načinu obrade tla, tehnici gradnje suhozida te današnjim modelima eksploatiranja prostora.

Ispitanici (kazivači) su odabrani prema kriteriju posjedovanja znanja o resursu (povijest Modrava, nekadašnji težaci, poznavatelji umijeća suhozidne gradnje), aktivnog korištenja resursom u aktualnom vremenu (kroz zemljoradnju ili turizam) ili možebitnog (budućeg) interesa prema resursu (primjerice, potencijalni novi (mladi) poduzetnici / turistički dionici koji svoj interes pronalaze u agroturizmu i drugim oblicima turizma posebnih interesa).

U okviru istraživačkog procesa i obrade teme napravljen je i anketni upitnik u svrhu istraživanja europskih i domaćih primjera dobre prakse s područja valorizacije prirodne i kulturne baštine. Upitnici su poslani elektroničkom poštom s domene *unizd.hr*, a prikupljeni odgovori analizirani su i integrirani u sadržaj petog poglavlja. Istaknut je primjer kulturnog krajolika *Serra de Tramuntana* na Mallorci kao primjer dobre prakse u upravljanju krajolikom.

Anketni upitnik u cilju istraživanja potencijala *turizma maslinovog ulja* u nas napravljen je i poslan na elektroničku adresu *Muzeja uja* u Škripu na otoku Braču u svrhu upotpunjavanja istraživanja pretraživanjem mrežnih stranica i novinskih tekstova o Muzeju. Proveden je telefonski razgovor s vlasnicima.

Primjer rovinjske Batane svijetli je primjer participativnog upravljanja u kulturi, a na primjeru „svježih“ ideja vodnjanskog ekomuzeja o tome kako očuvati prepoznatljivi krajolik i s njim povezanu gastro kulturu mogu se inspirirati i druge društvene inicijative.

Namjera je bila istraživanjem obuhvatiti primjenjive primjere dobre prakse iz područja očuvanja prirodne i kulturne baštine s naglaskom na primjenu u turizmu posebnih interesa.

2. OSNOVNI PROSTORNI, POVIJESNI I DRUŠTVENO – KULTURNI PODACI

Teritorij Modrava u povijesnom, društveno – kulturnom i administrativnom smislu kopneni je prostor u posjedu stanovnika otoka Murtera, u najvećoj mjeri Betinjana i Murterina. Zemlje su na ovom području, kroz ranija razdoblja, koristili i stanovnici drugih okolnih naselja. Ipak, okosnica ovoga rada prvenstveno je uloga Betinjana i Murterina čiji je utjecaj na oblikovanje prostora obuhvaćen i provedenim istraživanjem na terenu. Prikupljeni podatci obuhvaćaju i podatke o prirodnim obilježjima prostora, toponimiji i lokalnim nazivima te prostornim specifičnostima.

Modrave same po sebi nisu dovoljno istraženo područje posebno s etnološkog i socio - kulturnog aspekta. Izuzetno korisni prostorni i povijesni podatci prikupljeni su iz literature koja proučava šire geografsko područje otoka Murtera te šire područje Vranskog jezera.

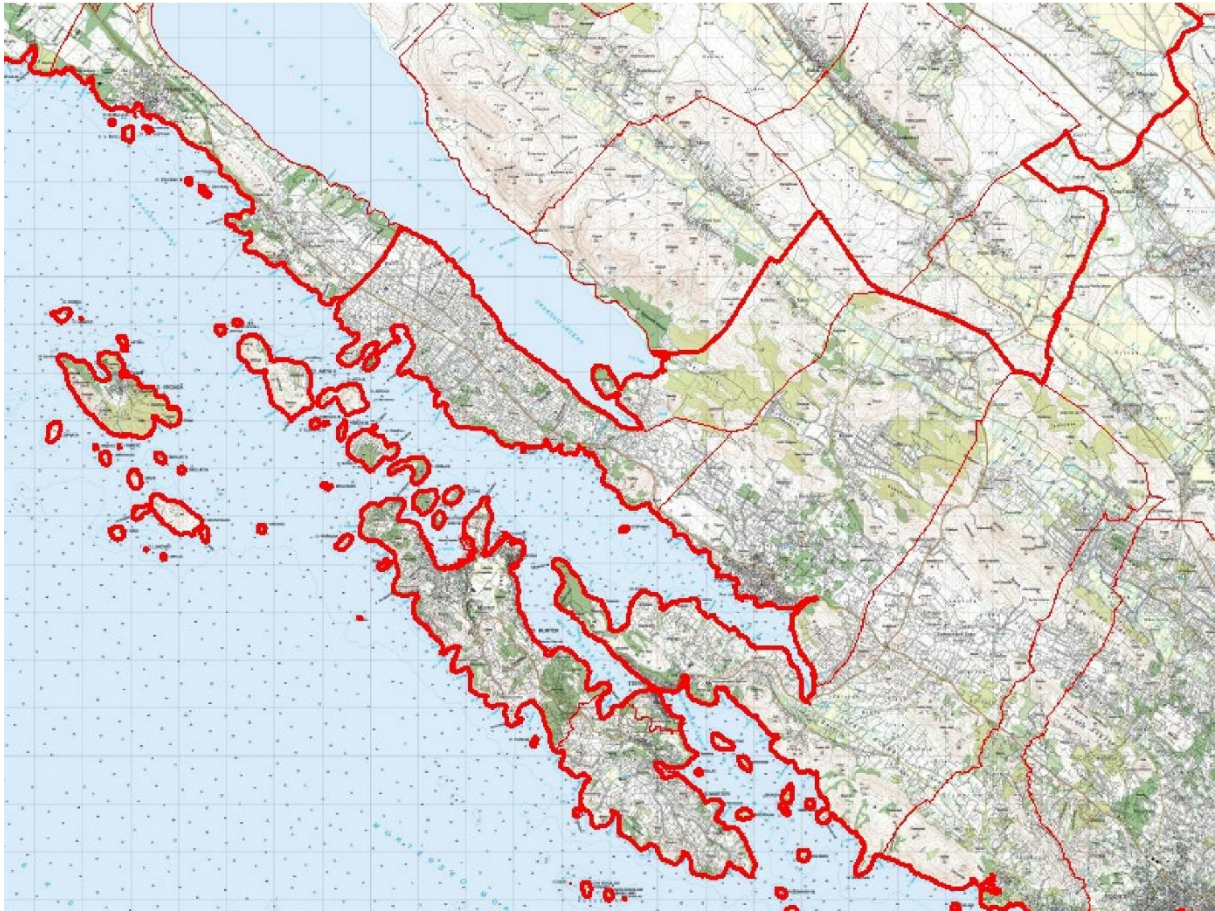
O širem povijesnom kontekstu u dalmatinskom društvu onoga doba, zemljoradnji kao osnovnoj djelatnosti ondašnjih ljudi i povijesnim zbivanjima u prostoru doznajemo iz radova povjesničara Kristijana Jurana, Šime Peričića te Josipa Kolanovića. Bogat izvor informacija su arhivska istraživanja Kristijana Jurana, toponomastička Vladimira Skračića i suradnika na *Toponimiji otoka Murtera* te geografska Svena Kulušića iz kojih su se prikupile informacije koje prostoru daju povijesnu, prostornu te društveno – kulturnu dimenziju.

2.1. Prirodno – geografska osnova

Modrave, dio uske izdužene kopnene prevlake, pružaju se paralelno s obalom između Vranskog jezera i obale mora, od naselja Drage na sjeverozapadu do Pirovca prema jugoistoku, na središnjem dijelu Jadrana. Kopneni su dio naselja Betina koje se nalazi točno preko mora na otoku Murteru između Zadra i Šibenika u središnjoj Dalmaciji. Danas su najvećim dijelom u sastavu Općine Tisno i obuhvaćaju nekih 15 km² površine (*izračunato mjerenjem u aplikaciji Arkod*). Međutim, geografski areal koji su obrađivali Betinjani i Murterini kudikamo nadmašuje današnje administrativne granice i on se protezao puno dublje u kopno te uz obalu prema Pirovcu u smjeru jugoistoka i prema Biogradu u smjeru sjeverozapada (*kazivanja*).

Modrave su i crta razdjelnica dviju županija, Zadarske i Šibensko – kninske. Županije su odijeljene međašnjim suhozidom koji u modravskoj toponimiji nosi naziv Meja, izgrađenim u 18. stoljeću zbog izrazito turbulentnih odnosa između murterskih i pakoštanskih težaka tog doba (*Krajobrazna osnova PP Vransko jezero, 2020:112*). Crta razdjelnica dviju županija vrlo je precizno geografski određena i vidljiva iz zraka. Modravskim kamenjarom gotovo naglo

prestaje vidljivo ravniji dio predjela Ravnih kotara na sjeverozapadnoj strani i počinje izrazito krševit jugoistočni dio - Modrave.

Slika 1. Modrave, Vransko jezero u gornjem i otok Murter u donjem dijelu slike. Crvenom su označene granice županija i općina te katastarskih općina. Izvor: Arkod preglednik. <http://preglednik.arkod.hr/>

Dio Modrava nalazi se unutar granica Parka prirode Vransko jezero čime je dobar dio prostora zaštićen Prostornim planom PP Vransko jezero (oko 45%, *izračunato mjerenjem u aplikaciji Arkod*). Drugi dio Modrava, onaj prema obali mora, izvan je obuhvata Parka prirode (55% površine, *isto*). Uz tradicijske maslinike omeđene suhozidima ovaj se dio odnosi i na modravske uvale s rivama izgrađenim u suhozidu koje su nekad bile prvo kontaktno mjesto otočana s Modravama - mjesto pristana za drvene brodove brojnih obitelji s otoka Murtera koji su stoljećima kulturi pokušavali privesti teški modravski krš.

Prema podacima iz Kulušićeva *Murterskog kraja* (1984.) ovo je područje dijelom jednog od četiri vapnenačka grebena na širem geografskom području otoka Murtera (*isto, str.13*). Greben koji tvori Modrave se od Vodica pruža prema Makirini i Tustici (*Tošćici*) te tvoreći Modrave nastavlja dalje prema sjeverozapadu (*isto, str. 13-15*). Dvije reljefne udubine na međi su modravskog grebena - Murtersko more s Pirovačkim zaljevom s jedne i Vransko polje s jezerom s druge strane (*isto, str. 15*). Prostorni nagib reljefa je sjeverozapad - jugoistok.

Modravski vapnenački greben „presječen“ je prokopom kanala Prosika u 18. stoljeću čime je Jezero, uz prirodne krške pukotine u grebenu (*Krajobrazna osnova PP Vransko jezero, 2020:100*), fizički spojeno s morem (*Mlinarić, 2009:147-148*). Prokop kanala Prosika imao je značajan utjecaj na poljoprivredu, no i ribarstvo ovog prostora. Kanal je izvorno bio nešto plići i uži, a danas je njegova širina oko 8 metara (*Krajobrazna osnova PPVJ, 2020:10*). Prije izgradnje Kanala i isušivanja vranskog blata cijelo okolno područje Jezera bilo je leglo malarije zbog čestih poplava močvare na okolno područje te izostanka „kontinuiranog antropogenog utjecaja“ (*Mlinarić, 2009:138*). Izgradnjom kanala razina vode je pala, a obolijevanja od malarije su smanjena.

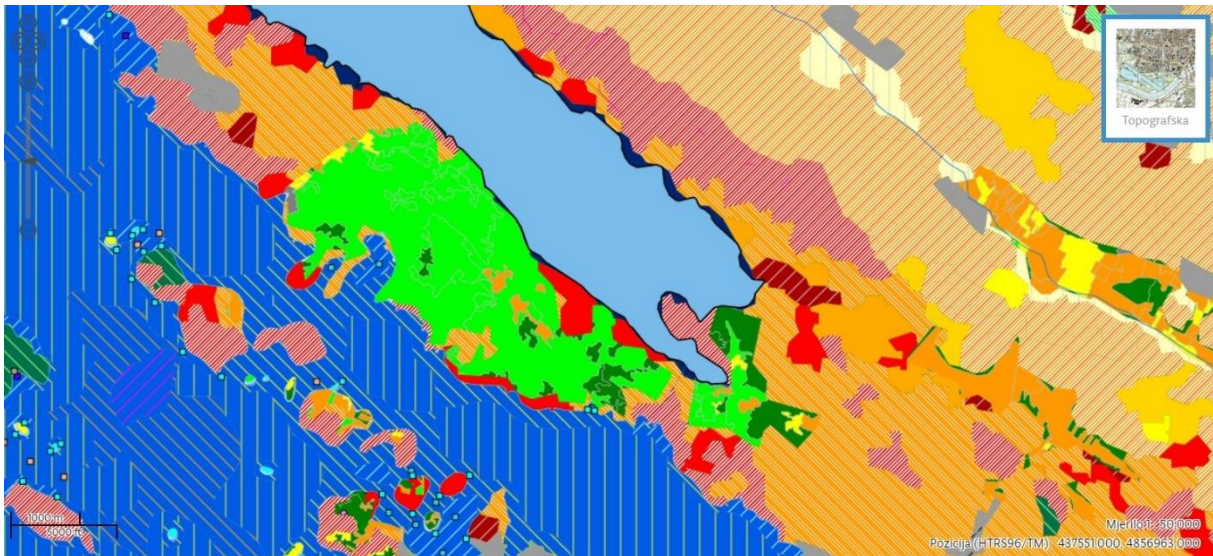
Reljef je oblikovan tektonskim procesima, erozijom i korozivnim procesima u vapnencima (*Kulušić, 1984:20*). Područje Modrava građeno je od naslaga rudistnih vapnenaca prosječne debljine oko 500 metara koji u prostoru tvore grebene (*isto, str.16*). Za njih je karakteristična „krševitost i dosta siromašan vegetacijski pokrivač“ (*isto*). Ipak, najveći dio maslinarskih površina na ovom području nalazi se upravo na obradivom tlu nad rudistnim vapnencima (*isto, str. 47*).

U prostoru su prisutni krški reljefni oblici – krške jame (*kazivanja*), krški fenomen lokva Benča te cijela mreža podzemnih voda.

Područje spada u mediteransku biogeografsku regiju s prevladavajućom crnogoričnom vegetacijom i makijom crnike, niskim raslinjem i travom, a dominiraju kamenjar i suhi travnjaci (vidi: *Bioportal*). Paralelnom usporedbom podataka Bioportala i tumačenjem u Nacionalnoj klasifikaciji staništa (vidi: *Pravilnik o popisu stanišnih tipova i karti staništa*) modravska staništa pripadaju mediteranskim šikarama, kombiniranim šumskim i nešumskim staništima te istočnojadranskim bušicima (*isto*) koje karakteriziraju niske vazdazelene šikare s mješovitim mozaicima prevladavajućih *maslinika* (dobrim dijelom zapuštenih) i sastojina oštrogličastih borovica (smreka) u središnjem dijelu (*isto*). Danas su u prostoru zavladaile i šume alepskog bora, raznovrsnog grmolikog raslinja i tršlje (*Krajobrazna osnova PPVJ, str. 21*).

Prisutni su eumediteranski i stenomediteranski kamenjarski pašnjaci raščice (*Bioportal i Nacionalna klasifikacija staništa*), staništa stenomediteranskih čistih vazdazelenih šuma i makija crnike (*isto*) te eumediteranskih i stenomediteranskih kamenjarskih i suhih pašnjaka kao posljednji stadij degradacije vazdazelenih šuma crnike (*isto*) - uz uvalu Stani u južnom dijelu, na sjevernom dijelu uz obalu Jezera, uz poluotok Babin škoj i uvalu Tonja, uvalu Prosika te

predjele Tošćica i Porat (*Bioportal i Nacionalna klasifikacija staništa*). Uz obalu Jezera su *staništa stalnih stajaćica (isto)*.

Slika 2. Karta staništa. Izvor: Bioportal, snimak zaslona 1.

Modrave su dio veće makrogeografske regije Ravnih kotara. Dio je obuhvaćen zaštitom Parka prirode Vransko jezero, a pripada i zaštićenoj ekološkoj mreži Natura 2000.

Ekološka mreža Natura 2000 uključuje POP područja - područja očuvanja značajna za ptice i POVS - područja očuvanja značajna za vrste i stanišne tipove (*Plan upravljanja Parkom prirode i Posebnim ornitološkim rezervatom Vransko jezero i pridruženim područjima ekološke mreže, str.4*). Zaštita uključuje različita prirodna staništa na kojem obitava više desetaka zaštićenih vrsta od kojih nekoliko različitih vrsta šišmiša, zmija, cijeli niz močvarnih vrsta, kopnenih kornjača te više rijetkih, ugroženih i strogo zaštićenih biljnih vrsta, cvjetnica i više vrsta močvarnog raslinja (*Natura 2000 Standard Data Form*). Cijelo područje Parka, a time i modravskog dijela obuhvaćenog granicama Parka, uvršteno je 2013. godine i na Ramsarski popis vlažnih područja od međunarodnog značaja te na popis Važnih područja za ptice Europe (*isto, str.7*).

Vransko jezero kao najveća slatkovodna stajaćica na Jadranu neodvojivo je od Modrava, kako prirodno, tako i iz društveno – kulturne i povijesne perspektive. Jezero, najniži dio geografske regije Ravnih kotara, okružuju područja različitih geomorfoloških obilježja. Obale koje ga okružuju najvećim dijelom imaju obilježja pravog močvarnog tršćaka (*Krajobrazna studija PPVJ, 2020:102*), ali na mjestima asociraju na isturene punte karakteristične za morsku obalu. Takve punte u lokalnoj toponimiji su „debele“ (*kazivanje D.K., 04-22*). „Debele“ su jer

se vizualno ističu, strme su, robusne. Toponim naziva *Debele punte* nalazi se na dijelu obale uz Vransko jezero blizu *Meje* (graničnog suhozida).

Obala je, prema tipologiji, na svom jugoistočnom dijelu, uz uvalu Tonja i poluotok Babin škoj, tipa „niske kamenite močvarne obale“ (*Krajobrazna osnova PP Vransko jezero, 2020:162*). Od uvale Tonja do Plane može se opisati kao „niska kamenita obala“ (*isto*), a dalje od Plane do Meje ona postaje „visoka i stjenovita“ (*isto*). Ona se opet lagano spušta i formira u uvale idući dalje u pravcu Pakošтана uz obalu Jezera (*isto*).

Slika 3. Modrave, pogled na „jezersku obalu“. Izvor: PP Vransko jezero, arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje

Uz morsku liniju od naselja Drage prema istoku obalna linija je također stjenovita, a morska staništa su pod utjecajem morskih mijena. Na južnom dijelu obala je relativno plitka, na mjestima i pjeskovita (uvala Maslinovica, Maslinjak), s većim i manjim uvalama pogodnim za školjkarenje i kupanje (*kazivanja*). Uvale su redom Porat, Zatošćica, Tošćica, Prosika, Kalebić, Mala i Velika Tatinja, Spličac, Žorule (Žorine), Maslinovica (Maslinjak), Stani (Desetine), Luka, Zečica (Žečica) Podgaj i Lučica (*kazivanja*). U svim uvalama napravljene su rive u suhozidu za privez brodova. Na svom krajnjem istočnom dijelu (Porat, Prosika, Tatinja) obala je i niža i plića, a uz obalu i u moru vidljive su *vrulje* - krški fenomen karakterističan za južni i jugoistočni dio Modrava.

Podzemne krške vode kriju se ispod kamenog pokrova, a voda izbija na mjestima na površini. Izvori vode ili *vruje* se, prema kazivanjima, nalaze na području Tatinje, Prosike pa dalje prema Vruji – području između Tošćice i Pirovca. Prema kazivanjima starijih mještana Betine voda je tekla ispod kamena. Takvi izvori nisu bili zidani, jedino je na Proscici bilo malo zazidano, uz stare rive.

Područje Modrava je samo djelomično brežuljkasto (Plana, Modravice, Tošćica), no uglavnom zaravnjeno (*Krajobrazna studija PPVJ, 2020:36*). Kamenjar je glavno obilježje modravskog krajolika, s većim količinama kamena razasutog u prostoru - što pokretnog, što nepokretnog. Na debelim naslagama kamenjara plitko je tlo vrste „vapnenačko dolomitne crnice“ i „plitka i srednje duboka crvenica“ (*isto, 2020:58*). Takvo tlo smatra se tlom lošije kvalitete, zbog visokog udjela kamena i plitkoće (*isto*). Međutim, krajobraz je ipak izrazito antropogeno oblikovan i kultiviran sve do postupnog zapuštanja poljoprivredne aktivnosti sredinom prošlog stoljeća. Cijelo područje premreženo je suhozidima kojima su ograđeni tradicijski maslinici i trasirani putovi, izgrađene modravske kućice – bunje i stare rive.

Slika 4. Modrave. Izvor: PP Vransko jezero, arhiv MBDB

Toponimija je, kao prvi izvor prostornih asocijacija, u Modravama osobito živopisna. Prema kazivanjima, lokalni toponimi kojima su imenovane zemlje razlikuju se u murterskom i betinskom izričaju. Uvala Stani u Betini je Desetine. Betinske Modravice su „betinske“ samo

u Murteru, u Betini su samo Modravice, ali tu su i Pod Modravice i Nad Modravice. Meja je granični suhozid između dviju županija, ali Meje su i lokalitet koji označava uže područje na kojem se nalaze maslinici blizu granične Meje. Kanal je i *Kona'*, ali i *Jaruga*. Zanimljiv toponim svakako su i *Dilići* (mali dijelovi nečega, djelići). *Dilići* se odnose na male čestice zemlje, neke čak i manje od 100 četvornih metara, a nalaze se na području *Desetina*.

Službeni katastarski upisi često se razlikuju od onih u stvarnoj uporabi – osobito među starijom populacijom koja je zemlje zvala svojim imenom, prema uvali u kojoj su se iskrcavali po dolasku na Modrave ili su dodavali posvojni obiteljski pridjev toponimu. Bez obzira na to uvijek se znalo koji se toponim odnosi na koju (i čiju) zemlju u Modravama.

Slika 5. Topografska karta 1:25000, Geoportal Državne geodetske uprave, <https://geoportal.dgu.hr/#/menu/podaci-i-servisi>

Modrave su uzdužno odvojene glavnim prometnim koridorom - nekad *Starom cestom* (prisutni su još i nazivi *Napoleonova cesta* i *Principov put*) koja dijeli prostor na dva dijela - od glavnog puta prema Jezeru i onaj prema moru – dodatno spojeni manjim putovima koji spajaju sve zemlje. Za potrebe gradnje Jadranske magistrale šezdesetih godina prošlog stoljeća djelomično je uzeta trasa *Stare ceste* odnosno od *Tošćice* do današnjeg odvojka s Magistrale ka Jezeru (u službi biciklističke staze u PP Vransko jezero) na mjestu gdje se spajaju gornji i donji put koji od uvale Stani vodi ka Jezeru. Putovi južno od *Stare ceste* vode k maslinicima bliže

moru, a priobalni prostor završava uvalama. U gotovo svim uvalama nalazile su se rive od fino klesanog ili prirodno ravnog kamena namijenjene prihvatu brodova teških s otoka Murtera. Do šezdesetih godina 20. stoljeća odnosno do izgradnje Jadranske magistrale osnovno sredstvo kojim se dolazilo na Modrave bio je brod.

Slika 6. Stara riva. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina

U neposrednoj blizini obale, u Pirovačkom zaljevu, je i otočić Sustipanac, u Betini poznat kao *Moster*, a u starijih i *Mostir* (*kazivanje S.J., 06-23*). Otočić se nalazi blizu Prosike, blizu punte od Tošćice, odmah nasuprot uvali Porat. Posjedi na otočiću Sustipancu odnosno *Mosteru* pripadaju samo dvije betinske obitelji, a otkupljeni su od franjevaca. Na otočiću su i danas ostatci franjevačkog samostana. Danas je otočić raj za kupače i skakače sa tamošnjih stijena, a i točka obilaska za tradicijskih regata u drvenim brodovima.

Zbog gole potrebe za obradivim tlom ljudi su u potpunosti oblikovali ovaj zahtjevan prostor. Prirodno – geografska obilježja i tradicijske djelatnosti temelj su oblikovanja ovog područja u prošlosti, a trebaju se gledati i kao solidna osnova za budući razvoj.

2.2. Pregled povijesnih prilika i društveno – kulturnih odnosa

Modrave su, kao granični teritorij na čijem su se prostoru susretali, sporili (i sukobljavali) različiti entiteti, oduvijek bile dinamično područje. Povijesna zbivanja utjecala su na vlasništvo nad posjedima u Modravama – danas u pretežitom vlasništvu stanovnika Betine i Murtera. Otočani su, može se pretpostaviti zbog oskudice zemlje uvjetovane povećanjem broja stanovnika, vjerojatno na Modrave pristigli primorani krčiti čak i teški krš. Prema dostupnim podacima na otoku je, sve od provala Turaka na šire okolno područje u 15. stoljeću, živio veći broj stanovnika no što su bile dostupne mogućnosti prehranjivanja resursima otočnih posjeda. Otočani su konstantno pokušavali iznaći rješenja tog problema i tako je došlo do teritorijalne ekspanzije.

Stariji povijesni otisci u prostoru su ostatci liburnskih i kasnoantičkih zidina na poluotoku Babin škoj koji se datiraju u 3. tisućljeće (*Mesić, 2006:6*), mletačke pogranične stražarnice iz 16. stoljeća u uvali Prosika (*isto, str. 8*) i na lokalitetu Babin škoj (*isto, str. 7*) koje su služile kako bi se prostor obranio od prodora Osmanlija s istočne strane. Na lokalitetu Babin škoj također se ističe „kvadratna kula s uskim okvirima za puškarnice i osmatranje“ koja se vodi kao „evidentirano arheološko nalazište“ (*Prostorni plan PP Vransko jezero. Knjiga 2. str. 7*). Također, nekad otok (*škoj*), a danas poluotok, Babin škoj je i mjesto na kojem se nalazi najznačajniji kulturno – povijesni lokalitet na ovoj strani Jezera – gradina prstenastog oblika iz kasnog brončanog i ranog željeznog doba (*Krajobrazna osnova PPVJ, 2020:45*). Na Škoju su pronađeni i grobni humci i zidine, tumulusi iz liburnskog razdoblja te ostatci kasnoantičkog refugija i obrambenih zidina (*isto, str. 127*).

Kroz stoljeća kasnog srednjeg vijeka šire je područje bilo mjesto dodira različitih administracija i težnji za kontrolom okolnih gradskih komuna – zadarske, ninske i šibenske (*Krajobrazna osnova PPVJ, 2020:39*). Cijeli posjed oko Vranskog jezera i Ravnih kotara dijeli se među ovim trima upravljačima te crkvenim redovima i plemićkim obiteljima (*isto*).

U srednjem vijeku Modrave su dio zadarskog teritorija (*Juran, 2003:74*). Spominje se i selo Modrave, negdje na ovom teritoriju početkom 16. stoljeća, koje pripada zadarskom teritoriju (*isto*). U istom stoljeću negdje u Modravama su neke zemlje držali i *Zloseljani*¹ (*isto*).

Turbulencije su se događale na širim geopolitičkim odnosima. Nakon višestoljetnih upiranja na našu obalu Dalmacija u 15. stoljeću dolazi pod Mletačku Republiku, pa tako i područje Modrava. *Serenissima* i njena administracija pristupaju detaljnom popisivanju

¹ Toponim *Zlo sela* – stari naziv za današnji Pirovac

novodobivenih zemalja (*Krajobrazna osnova PPVJ, 2020:39*) i izradi katastra, oporezivanju vlasništva i učvršćivanju svoje vlasti (*isto*). Ne diraju u zatečene agrarne odnose između gospodara i obrađivača zemlje (*Peričić, 1992:138*).

Nedugo potom, počinju i problemi s Osmanskim Carstvom koje također kreće s nasrtajima na naše područje. Istovremeno, Mlečani grade strateški sustav za kontrolu i nadzor područja. Grade se kule i utvrde - Babin škoj, Prosika (*Krajobrazna osnova PPVJ, 2020:40*). U unutrašnjosti Osmanlije zaposjedaju prostor uzrokujući pritom i velike društvene promjene i migracije stanovništva, dok Mlečani nastoje učvrstiti svoj položaj u uskom kopnenom pojasu uz obalu. Razdjelnica jednih i drugih je na ovom prostoru tada prolazila negdje sredinom Vranskog jezera (*isto*) što dovoljno govori o složenosti odnosa na i ne tako velikom prostoru.

Modrave su potpale pod tursku Vranu negdje koncem 16. stoljeća (*Juran, 2017:63*), a pod turskom su vlašću ostale do sredine 17. stoljeća odnosno do Kandijskog rata (*isto*). Posjed kojim su dominirali Turci nalazio se „između pakoštanskog i pirovačkog teritorija odnosno između zadarske i šibenske komune“ (*isto*). No, i tada izgleda da su zemlje u vranskom primorju obrađivali seljaci iz Betine i Pirovca (*isto*) te Murtera u arealu koji se pripisuje u ratu napuštenim naseljima Hujače i Modrave (*isto, str. 64*). Dakle, i kroz tako turbulentno vrijeme težaci s otoka Murtera boravili su na ovom području i kulturi privodili teški modravski krš. Iz tog doba postoje, kako navodi Juran, i zemljišni zapisnici o međusobnim razmjenama i kupoprodajama zemlje (*isto, str. 64*). Prostor se opisuje kao „nezatne gospodarske važnosti – zbog blizine turske granice i neplodnog tla“ (*isto*), a Modrave se u 16. stoljeću i dalje spominju kao zadarski posjed (*isto*). Međutim, u 17. stoljeću se neke zemlje na području Modrava odlukom predstavnika mletačke vlasti dodjeljuju u koncesiju šibenskim plemićima koji ih daju na obradu Murterinima (*Juran, 2003:76*), a u izvorima se ističe kako su zemlje „oduzete Turcima“ (*isto, str. 75*). Od 17. stoljeća kreće i nešto organiziraniji pristup kultiviranju zemljišta na ovom području od strane Betinjana i Murterina koji obrađuju odabrane lokalitete uz morskou obalu u Modravama (*Juran, 2017:65*).

Padom starog grada Vrane pred kraj 17. stoljeća, Modrave su opet u mletačkom posjedu. Uslijedile su razne reforme i projekti Mletačke republike koje su za cilj imale obnovu teritorija, stabilizaciju naseljenosti kao uvjeta za dodjelu zemlje, meliorizaciju terena i rješavanje problema s malarijom (*Krajobrazna osnova, 2020:41*).

Konačnim odlaskom Turaka, došlo je i do borbi za pravo na tada napušteni prostor Modrava od strane stanovnika okolnih naselja, kao i muke s novopridošlim šibenskim

plemićima u koncesijskom pravu na modravske posjede. U povijesnim izvorima spominju se brojne razmirice i parničenja kako bi murterski i betinski težaci dokazali svoje *staro pravo* na zemlje koje su obrađivali, a može se zaključiti među njima i Modrave (*Dulibić, 1955:53-70*). Težaci Murtera i Betine sporili su se sa stočarima iz Pakošтана s kojima su postojala otvorena pitanja oko granice te višekratnih upada stoke na murtersko – betinske pašnjake i činjenja štete nasadima (*Juran, 2003:77*). Također, opet se pojavljuju stara pitanja oko granice šibenskog i zadarskog teritorija² (*isto, str. 76-77*). Današnja granica (Meja) je, nakon žestokih borbi za teritorij, uspostavljena nakon 1750. godine (*isto*) i određena visokim suhozidom.

U 18. stoljeću kao zakupnik se pojavljuje plemićka obitelj Borelli zaslužna za, u ono vrijeme vrlo napredan hidromelioracijski projekt prokopa kanala Prosika u 18. stoljeću (*Mlinarić, 2009:140*). Težaci su obrađivali zemlju za gospodara zemlje kojemu su davali *desetinu*. Temelj tim odnosima bili su višegodišnji zakupi (*Juran, 2017:62*), a seljaci su prema vlasnicima bili u kolonatskom³ odnosu.

Već početkom 18. stoljeća Modrave su zasađene lozom⁴. Peričić navodi kako su kmetovi otoka Murtera svojim gospodarima davali *dominikale*⁵ jedino od vina, u visini 1/5 uroda (*Peričić, 1992:147*).

Sve do konca 19. stoljeća dominantan odnos bio je onaj između težaka i zemljoposjednika (*Kulušić, 1984:111*). Za vrijeme austrijske uprave razvija se katastar i ukida kmetstvo⁶, ali zavisni kolonatski odnosi na terenu prisutni su bez obzira na njihovu obustavu ukidanjem kmetstva (*Šimončić-Bobetko, 1989:137*)⁷. U razdoblju s kraja 19. i početka 20. stoljeća počeo je otkup posjeda (*Skračić (ur.), 2010:21*), a s njim i prijenos vlasništva. Seljaci su mogli imati solidnu osnovu u svojim poljoprivrednim prihodima, a zbog duge zavisnosti o gospodaru vjerojatno su itekako bili svjesni važnosti vlasništva nad posjedima te se svaki zarađeni „dinar“ čuvao za otkup zemalja.

² Prema istom izvoru navodi se kako je sporna granična crta dosizala nešto istočnije u prostor, a 1750. ona je pomaknuta zapadnije, do Meje, gdje je i danas.

³ Kolonat (lat.), u rimskom i srednjovjekovnom pravu, odnos između poluslobodnog obrađivača zemlje na tuđoj zemlji, vezanog egzistencijalno za tu zemlju, i vlasnika te zemlje (Proleksis enciklopedija <https://proleksis.lzmk.hr/31861/>)

⁴ Pod vinogradima je 1709. godine oko 72 ha. *Juran, 2003:76*

⁵ Prihod od zemlje koji se davao zemljoposjedniku.

⁶ 1848. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32045>)

⁷ Prema ovom izvoru agrarni odnosi feudalnog karaktera u Dalmaciji i na otocima u Hrvatskom primorju nisu u potpunosti bili razriješeni sve do II. svjetskog rata.

Međutim, velika vinogradarska kriza i bolest vinove loze otprilike u istom razdoblju utjecale su negativno na vinogradarstvo, koje je do tada pružalo solidan kapital za život (Kraljević, 1994:261-262)⁸.

Od tada se Modrave postupno formiraju kao dominantno maslinarsko područje.

Slika 7. Modrave, uvala Zečica i Luka, skroz desno dio uvale Stani. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina

Prema lokalnoj predaji, spominje se period tzv. „zlatnog doba“ negdje koncem devetnaestog stoljeća kad su se navodno značajnije sadile masline. Lokalno stanovništvo zauzelo je prostor maslinom, a preradom maslinovog ulja u otočnim mlinovima i uljarama i njegovom prodajom prehranjivalo obitelji. Ulje je bilo uobičajena valuta plaćanja.

⁸Prema ovom izvoru vinogradarski slom Dalmacije u periodu od 1892. – 1904. godine značio je i slom gospodarstva Dalmacije obzirom na gotovo isključivu orijentiranost poljoprivrednog stanovništva na uzgoj vinove loze i izvoz vina. Uz vinsku klauzulu – trgovinsku odredbu kojom se Italiji dozvolio upad na austro-ugarsko tržište uz povoljne uvjete (1891.), potom veliku sušu i peronosporu (1893.), filokseru (1894.), opet peronosporu (1897.) i do konca 1900. zadnji udar filoksera i iseljavanje koje je uslijedilo uništeno je vinogradarstvo Dalmacije.

Maslinarstvo doživljava svoj uzlet u 20. stoljeću, a u Murteru je, na tragu aktualnih gospodarskih prilika u maslinarstvu Dalmacije toga doba, 1910. osnovana Uljarska zadruga (više u: *Juran, 2002:13-249*). Uljarska zadruga radila je, s periodički većim ili manjim uspjesima, sve do 1948. godine i njena raspuštanja (*isto*).

Razdoblje oko II. svjetskog rata bilo je izuzetno teško za ovdašnje stanovništvo na više načina. Vladala je velika neimaština. Mnoge su obitelji izgubile člana bliže obitelji u ratu. Bilo je opasno kretati se otvorenim prostorom jer su prostor često nadlijetali avioni koji su ciljali kretanja na tlu. Modravske *kućice* znale su poslužiti i kao sklonište (*kazivanja*). Jedno vrijeme su okupatori čak zabranili korištenje brodovima i odvezli ih iz mjesne lučice kako ih mještani ne bi mogli koristiti. Modrave su bile minirane - prije konačnog odlaska okupatori su prostor na taj način učinili privremeno nepristupačnim lokalnom stanovništvu, a neki mještani su i izgubili život (*kazivanja*). Težaci se nisu mogli kretati po svojim zemljama bez da su oprezno „ispipali“ svaki centimetar pred sobom (*kazivanja*). Prostor je nakon okupacije razminiran.

Nakon rata život se polako vraća u normalu, a poljoprivreda je dominantna aktivnost otočkog stanovništva. Svaki metar zemlje se obrađuje, a u Betini djeluje i Poljoprivredna zadruga koja je trgovala povrtlarskim proizvodima ovoga kraja (*kazivanja*).

Razvoj turizma sredinom prošlog stoljeća potpomognut boljom prometnom povezanošću izgradnjom Jadranske magistrale šezdesetih godina pomalo je istisnuo intenzivan poljoprivredni život ovog područja tokom minulih vremena. No, bolja prometna povezanost značila je i presijecanje dotadašnjih živih brodskih veza između otoka Murtera i Modrava koje su „presječene“ napola, na dio iznad i ispod Magistrale. Do posjeda sad je moguće doći i automobilom, a ne isključivo brodom. Stanovništvo se sve više bavi turizmom, poljoprivreda pada u drugi, pa i treći plan, a njome se više ne bavi većina stanovništva (*Skračić (ur.), 2010:19*). Zapuštanju poljoprivredne aktivnosti u Modravama pomalo je kumovala i činjenica što su stanovnici obaju naselja, Murtera i Betine, raspolagali relativno velikim posjedom na samom otoku, ali i na Kornatima te je, uz redovno zaposlenje i nove prihode od turizma, postalo teško održavati toliku poljoprivrednu površinu (*kazivanja*).

U Domovinskom ratu Modrave su ponovo bile „na čekanju“ jer su nebo opet nadlijetali avioni. Turizam je u godinama nakon Domovinskog rata preuzeo dominaciju u gospodarskom životu otočana. Malo po malo, kombinacijom različitih faktora došlo je do današnje zapuštenosti nekad kultiviranog krajolika.

Protokom turbulentnih perioda u modravskoj prošlosti onaj svakodnevni, lokalni život odvijao se pod kapom različitih uprava koje su se izmjenjivale na ovom području i događaja koji su utjecali na poljoprivredne aktivnosti.

Površina otočnih posjeda stanovnika na matičnom otoku Murteru, mali je dio ukupne površine posjeda izvan samog otoka (*Kulušić, 1984:161*). Modrave su značajan dio kopnenog posjeda stanovnika otoka Murtera. Betinjani i Murterini dugo su prisutni na ovom prostoru, a za ovaj dio posjeda svojski su se izborili.

3. KULTURNA I PRIRODNA BAŠTINA

Baštinu možemo shvatiti kao sve ono što ljudi žele zaštititi ili sačuvati – od materijalnog i vidljivog do onog neopipljivog, nematerijalnog (*Howard, 2003:1*). Ona je i svojevrsna verzija prošlosti percipirana kroz posebne predmete, lokacije i događaje (*Waterton, Watson, 2015:1*). Baštinu se, među mnogim definicijama, može odrediti i kao „dio kulture koji se sastoji od skupa vrijednosti, prepoznatih, istraženih, zaštićenih i komuniciranih kao identitet“ (*Šola, 2014:50*). Baština kao multidimenzionalni pojam „suvremena je interpretacija i reprezentacija prošlosti“, a odnosi se na“ povijesne artefakte, objekte i krajolike te priče iz povijesti“ (*Dujmović, 2019:153*). Postoji opipljiva baština vidljiva široj javnosti, ali i ona koja se nalazi u neopipljivom svijetu - uspomenama, pričama, pjesmama, plesovima te ona koju tek treba otkriti (*isto, str. 153-154*). Kulturna baština na određenom području određena je lokalnim tradicijama i društvenim interakcijama u oblikovanju krajolika (*Jelinčić, 2006:167*). Ukupnost različitih baštinskih elemenata dio je identiteta zajednice.

Izneseni prostorni i društveno – povijesni podaci daju dodatno značenje kulturnoj dimenziji prostora što će se vidjeti i kroz prikaz kulturne baštine područja. O ranijim aktivnostima otočana u Modravama govore nam i danas solidne konstrukcije u suhozidu, kamene *kućice* - bunje za povremeni boravak i gomile iskrčenog kamena u prostoru. Isto je i s modravskim maslinjem kojem je, uslijed degradacije krajolika, teško precizno odrediti broj.

Na širem prostoru od utjecaja za temu mogu se izdvojiti različiti elementi prirodne, kulturno – povijesne te etnografske baštine. Uz Modrave se u lokalnoj zajednici vezuje niz elemenata zavičajne baštine koja se manifestira u lokalnoj kulturi i narodnom stvaralaštvu. Betinjani i Murterini prostoru su kroz prošlost podarili dio svog identiteta i s njim su povezani bogatim društveno – kulturnim vezama.

Kroz stoljeća je težačka kultura imala najveći utjecaj na oblikovanje prostora i formiranje *kulturnog krajolika*. Težačke navade otočana neiscrpan su resurs koji svjedoči o životu lokalnog stanovništva. Otočani su na Modrave dolazili posebnim drvenim, težačkim brodovima i mukotrpno radili kako bi u red doveli tvrdokorni krš. Na prvu se mogu uočiti različite suhozidne strukture prisutne u krajoliku. S tim fizičkim strukturama povezana je cijela tradicijska kultura.

Tradicijsko, ili danas ekološko, maslinarstvo i način obrade tla je baštinski resurs. Modravski maslinici uokvireni su suhozidnim međama što se smatra *kultiviranim krajobrazom* zaštićenim Prostornim planom PP Vransko jezero. Ne mogu se izostaviti ni prehrambene navike starih *Modravara* u kontekstu šireg fenomena *mediteranske prehrane kao nematerijalne kulturne baštine (Unesco, Mediterranean diet)*. Težačka prehrana zorno može predložiti vrlo skromne životne uvjete u periodu najintenzivnije kultivacije prostora.

3.1. Krajolik kao resursno – atrakcijska osnova

U hrvatskom jeziku tri su pojma koja se najčešće pojavljuju kad govorimo o području koje vidimo golim okom i na kojem se isprepliću prirodni i antropogeni čimbenici – krajobraz, krajolik i pejzaž (*Dumbović Bilušić, 2012:16*). Pojam krajolika u svom najširem smislu može se odrediti kombinacijom elemenata prirodne osnove i ljudskog utjecaja kroz određeno vremensko razdoblje.

Pojmovi *krajobraz* i *krajolik* su izvorno hrvatski izrazi (*Blaće, 2015:20*). U geografiji, *krajobraz*, kao stariji izraz od *krajolika* nastaje u 19. stoljeću (*isto*). Oba pojma koristila su se i ranije, ali najčešće u obliku crteža ili slikovnog prikaza kopnenog prizora (*Dumbović Bilušić, 2012:23*). *Pejzaž* kao pojam ima raniju dataciju (16. st.), ali se odnosi na umjetnički vizualni dojam o nekom prostoru odnosno na „slikom prikazani izgled određenog područja“ (*isto*).

Pojam krajolika uključuje *prirodu i kulturu (Phillips (1995) prema Dumbović Bilušić, 2012:26)* odnosno određen je „fizičkim obilježjima“ što uključuje „izgled, građu i uzorke krajolika“ i s tim „povezane kulturne, društvene i povijesne vrijednosti“ (*isto*). Vrlo interpretativna je prva definicija krajolika izvedena od Alexandera von Humboldta početkom 19. stoljeća prema kojoj je krajolik opisan kao „zajedništvo svih aspekata jedne regije, opažene od čovjeka“ (*Alexander von Humboldt (1814) prema Dumbović Bilušić, 2012:26*). Krajolik je prostorno određen od čovjeka koji je u središtu zbivanja - bilo kao promatrač, bilo kao aktivni dionik.

Može se zaključiti da se navedeni pojmovi odnose na prizor koji doživljavamo svim svojim osjetilima i koji uključuje prirodne, kulturne, zemljopisne, geološke, biološke, umjetničke i ostale komponente „s čovjekovom percepcijom kao određujućim činiteljem krajolika“ (*Dumbović Bilušić, 2012:26*). Ovisno o geografskom prostoru na kojem se nalaze, njihovoj namjeni, ali i stanju očuvanosti, krajolike / krajobraze dijelimo na ruralne ili urbane, agrarne, industrijske, degradirane ili očuvane, uobičajene ili jedinstvene (*isto*)... U svom *Rasprostiranju kulture* Jadran Kale ističe i kategoriju „krajolik pokreta“ (*2021:58*) u kojoj je dokaz ljudskog bivanja u prostoru već samo „postojanje putova, staza i cesta“ – netko ih je izgradio jer je imao potrebu za tim. Da prostor ima smisla samo ako je „čovjek vezan uz njega“ rečeno je tokom prikupljanja kazivanja u lokalnoj zajednici (*kazivanje D.K., 04-22*).

Prema Zakonu o zaštiti okoliša, *krajobraz* predstavlja „određeno područje viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i ljudskih čimbenika, a predstavlja bitnu sastavnicu čovjekovog okruženja, izraz raznolikosti zajedničke kulturne i prirodne baštine te temelj identiteta područja“ (*Zakon o zaštiti okoliša, čl.4, st.22*). Krajobraz uključuje prirodno i kulturno naslijeđe i odražava „nekadašnji i sadašnji odnos ljudi prema njihovom okolišu“ te „povijesni razvitak korištenja prostora“ (*prema Jurković, Gašparović, 1999:157 u Krajolik - Sadržajna i methodska podloga krajobrazne osnove Hrvatske*).

Kao potpisnica *Konvencije o europskim krajobrazima (European Landscape Convention)*⁹ Republika Hrvatska je prihvatila odredbe temeljene na principima održivosti i skladu između društvenih, gospodarskih i okolišnih potreba. Prepoznavanjem krajolika kao kulturnog možemo ga takvim atribuirati i nadalje vrednovati. U preambuli *Konvencije* naglašavaju se vrijednosti krajobraza kao osnovne sastavnice europske prirodne i kulturne baštine te da se njihovom zaštitom i upravljanjem doprinosi i stvaranju radnih mjesta, lokalnih kultura, dobrobiti čovjeka i jačanju europskog identiteta (*isto*).

Temeljem *Konvencije*, treba primijetiti zakonsko uporište koje se odnosi na „krajobraznu politiku“ kojim se nalaže djelovanje u cilju zaštite i održavanja značajnih ili karakterističnih obilježja takvog krajobraza, što se opravdava njegovom vrijednošću kao baštine, a koja je proizašla iz prirodne konfiguracije i/ili ljudske aktivnosti (*isto, čl. 1*). Prema slovu ovog *Zakona* podrazumijeva se „upravljanje i planiranje krajobraza“ na način da se osigura „redovita briga o krajobrazu“ uz primjenu održivih principa s ciljem vođenja računa o

⁹ Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima, NN 12/2002

aktualnom stanju i promjenama u društvu, gospodarstvu i okolišu, a djelovanje u krajobrazu usmjeriti k osiguranju budućnosti kroz „njegovo unaprjeđenje, obnovu ili stvaranje“ (*isto*).

Zašto je važno prepoznati krajobraz? Prepoznavanje krajobraza kao vrijednog „temelj je identiteta područja“ (*isto*, čl. 5) i bitno u smislu obveza koje proizlaze iz provođenja krajobraznih politika kako bi se poduzele mjere planiranja i upravljanja. Potpisom *Konvencije* ostvareno je zakonsko uporište zaštite i sustavnog upravljanja krajobrazima u okviru regionalnih, urbanističkih, kulturnih, okolišnih, agrikulturnih te društveno - gospodarskih politika kao i svih drugih koje bi mogle izravno ili neizravno utjecati na krajobraz (*isto*).

RH kao država potpisnica preuzela je na sebe i obveze, a koje među ostalim uključuju provođenje „općih“ i „posebnih mjera“ odnosno aktivnosti „jačanja svijesti“, „obučavanja i obrazovanja“ o krajobrazu (*isto*, čl. 6). To podrazumijeva aktivno praćenje stanja i kontinuirano usavršavanje osoba zaduženih da skrbe o krajobrazu kroz provođenje krajobrazne politike, „identifikacije i procjene“ (*isto*) što se odnosi na prepoznavanje vlastitih krajolika te posebnih vrijednosti koje im se pridaju u lokalnoj zajednici (*isto*).

3.1.1. Kulturni krajolik

Što određuje kulturni krajolik? Kulturni krajolici smatraju se vrstom nepokretnog kulturnog dobra koji, sa svojim karakterističnim povijesnim strukturama, svjedoče o čovjekovoj nazočnosti u prostoru, predstavljaju zajedničko djelo čovjeka i prirode čime ilustriraju razvoj zajednice u prostoru kroz određeni vremenski period (*Kulturni krajolik. Ministarstvo kulture i medija RH*). Objedinjuju materijalnu i nematerijalnu komponentu. Krajolici mogu biti „namjerno oblikovani, organski razvijeni i asocijativni te povijesni kulturni krajolici“ (*isto*). Kulturni krajolici ili *cultural landscapes* su od 1992. godine posebni kulturni entitet (*UNESCO, 1992., Konvencija o svjetskoj baštini*). Prema Dumbović Bilušić svaki krajolik oblikovan ljudskim djelovanjem smatra se kulturnom kategorijom (*Dumbović Bilušić 2012:21*).

U oblikovanju krajolika, dakle, prisutna su tri čimbenika: prostor, čovjek i vrijeme. Koliko je vremenski nastajao modravski krajolik kakvim ga danas tek naziremo ne može se točno odrediti, no raspon vremena od prvog spomena o prisutnosti domaćeg težaka na ovom prostoru dovoljno je značajan za oblikovanje prostornog i kulturnog identiteta.

Korisno uređen i održavan prostor govori mnogo o odnosima unutar zajednice, o aktivnom civilnom i javnom sektoru te njihovoj međusobnoj suradnji.

Što određuje kulturni krajolik Modrava? *Kulturni* ili *kultivirani* krajolik Modrava određen je dvojako – kao prirodni resurs i kao prostor nastao u velikoj mjeri djelovanjem čovjeka motiviranog opstankom u određenom trenutku u vremenu. Ovakvi krajolici oblikovani su tradicijskim djelatnostima – obično su to uzgoj masline, vinove loze i stočarstvo (*Vojnović, 2017:121*) odnosno djelatnosti sljubljene s kršem i oskudnim prirodnim uvjetima. Upravo će lokalno stanovništvo, upoznato na najneposredniji način s tim uvjetima, uz odgovarajuću strategiju razvoja, imati i najodgovorniji odnos prema krajoliku.

Temeljnim odrednicama modravskog krajolika možemo dakle smatrati kombinaciju prirodnog i antropogenog – splet prirodnih resursa u reljefu krša, mediteranske klime i karakteristične autohtone i antropogene vegetacije i tradicijskih objekata u suhozidu. Kulturna vrijednost Modrava zapravo je vrijednost tradicijske kulture u oblikovanju prostora koji je bez ljudi u prostoru lišen one najznačajnije komponente koja ga čini kulturnim. Ono određujuće kad se govori o kulturnom krajoliku upravo je odjek onog nečeg nematerijalnog utisnutog u prostoru u mnoštvu nevidljivih detalja.

Svi elementi tradicijske kulture – tradicijsko maslinarstvo, svakodnevne plovidbe u Modrave, tradicijska prehrana te narodno stvaralaštvo uključujući u krajoliku vidljive elemente materijalnog naslijeđa pripadaju kulturnom krajoliku Modrava. Nažalost, od sredine prošlog stoljeća, kontinuitet prostornih odnosa na ovom području koji su definirali krajolik kulturnim zbog napuštanja tradicijske poljoprivrede možemo smatrati narušenim.

Robusni karakter krajolika gotovo sigurno je predstavljao ograničenje nekadašnjim težacima. Ta ograničenja bila su prevladana od ljudi koji su djelovali u prostoru i preobrazili ga svojim aktivnostima. I danas je, u stanju krajobrazne degradacije uslijed nekorištenja, potrebna preobrazba – nekad zemljoradnja radi pukog preživljavanja, danas radi opstanka kulturnog identiteta ugroženog mnogim aktualnim problemima – masovnosti turizma, divlje gradnje, nesavjesnog odlaganja otpada u prostoru, demotiviranosti lokalnog stanovništva... Svejednako se može reći da je kultivacija prostora radi opstanka presudna i danas – upravo zbog ugroženosti prirodnih i kulturnih vrijednosti u, za prostor ponekad surovoj, današnjici.

Lako se iz iznesenih podataka može zaključiti da prostor Modrava ima naglašenu kulturnu komponentu – posebno slušajući kazivanja lokalnog stanovništva, nekadašnjih i sadašnjih težaka, onih stvarnih „čuvara baštine“. Neizmjereno mnogo energije utrošeno je u oblikovanje kamenjara, u slaganje privremenih nastambi, u oplemenjivanje tla, u „trasiranje“ koridora kojim se dolazilo do ograda gdje se radilo ili riva otkud se isplovljavalo na otok. Bez

prisutnosti lokalnog čovjeka ne može se govoriti o kulturnom krajoliku ili krajobrazu - kako god ga zvali.

Suhozidne terase Bakarskih prezida odnosno njihov zaštićeni dio na lokalitetu *Takala*, u Bakarskom zaljevu na potezu od Bakra podno sela Praputnjaka do Bakarca prepoznat su hrvatski kulturni krajolik *odnosno* „etnografska zona“ (*vidi: Registar kulturnih dobara RH - Takala*). Ovo je povijesno poznato vinogradarsko područje na kojem su Praputnjarci uzgajali vinovu lozu i proizvodili vrhunski autohtoni pjenušac Bakarska vodica (*Borovičkić, 2008:47*). Vinogradarstvo je od sredine prošlog stoljeća zapušteno. Još krajem devedesetih osnovana je kulturno – društvena udruga *Praputnjak – kulturni krajolik* čiji su članovi ubrzo nakon osnivanja krenuli s projektima revitalizacije vinarske proizvodnje (*isto, str. 48*). Ponovni pokušaj revitalizacije suhozidnih terasa i obnove vinarske proizvodnje dogodio se 2001. godine (*isto*). Jedan dio proizvodnje se uspio revitalizirati, ponovo se sadi sorta vinove loze autohtona na tom području i proizvodi Bakarska vodica – po izmijenjenoj proceduri (*isto*). Aktivne su radionice uređenja suhozida s udrugom Dragodid i volonterima. Aktivnosti se provode u organizaciji Poljoprivredne zadruge Dolčina, a vlasnici zemljišta iz lokalne zajednice su dali dopuštenje da se njihov vinograd obrađuje kako bi se obnovila proizvodnja. Međutim, ciljana strategija na višem nivou i izdašniji priljev sredstava pomogli bi sustavnijoj obnovi proizvodnje i jačanju prepoznatljivosti finalnog proizvoda te dalo dodatni poticaj poduzetničkim inicijativama i jačem angažmanu mladih (*kazivanje*).

Prirodni / antropogeni pejzaž iznimne agrikulturne vrijednosti i prepoznatljivosti i po svojoj „suhozidnoj arhitekturi“ na području RH jesu primoštenski vinogradi na lokalitetu Bucavac. Jednako kao i u slučaju Modrava, teren inače izrazito nepristupačan i škrt transformiran je ljudskim radom – *krčenjem* u vrijedno agrikulturno područje. Položaj Bucavac zbog svojih je društveno – kulturnih, estetskih i krajobraznih značajki svjetski priznato vinogradarsko područje najpoznatije po čuvenom primoštenskom Babiću i pri Registru kulturnih dobara Rh vodi kao „kultivirani krajolik“ (*vidi: Registar kulturnih dobara RH – Bucavac*).

Europski primjer dobre prakse u upravljanju krajolikom je lokalitet Serra de Tramuntana na Mallorci - kulturni je krajolik i zaštićena UNESCO-ova svjetska baština od 2011. godine. Kroz upravna tijela otoka Mallorce i *Ured za suhozide i planinarenje* skrbi se o suhozidnoj baštini, donose i provode mjere njena očuvanja i politike prijenosa znanja kroz povremene suhozidne tečajeve i škole (*istraživanje putem anketnog upitnika*).

Vodeći se primjerima dobre prakse očuvanja krajolika i povezane nematerijalne baštine potrebno je pristupiti izradi razvojne strategije s naglaskom na Modrave kao reprezentativnog primjera tradicijske kulture. Jer, ako Modrave smatramo kulturnim krajolikom, kako je moguće ne djelovati po pitanju njihove de-degradacije, zaštite i revalorizacije? Baštinu treba štititi *in situ* – točno ondje gdje je ugrožena (Šola, 2014:41).

3.2. Umijeće suhozidne gradnje – kulturna baština čovječanstva

Gusta suhozidna mreža prepoznatljivo je obilježje krškog krajolika. Suhozidna gradnja puno je više od pukog krajobraznog motiva. Zidanje *usuho* tradicijski je način ograđivanja zemljišta. Suhozidom ograđeno zemljište, posebno na strmim terenima, štiti od gubitka zemlje, isušivanja vlage i erozije tla, a unutar suhozida poseban je ekosustav. Do ovog načina gradnje došlo je iz potrebe da se *krčenjem* terena oslobodi prostor potreban za zemljoradnju. U našim krajevima od dominantnih kultura to su najčešće bile vinova loza i maslina.

Zidanje kamena *usuho* u različite formacije univerzalno je znanje koje povezuje mnoge zemlje svijeta. Uvriježeno je povezivanje ovog umijeća sa zemljama Mediterana, ali vještina zidanja *usuho* široko je rasprostranjena. Ovaj tip gradnje prisutan je u cijelom svijetu u područjima gdje je kamen dominantan materijal u krajoliku. Kamen se skuplja lokalno, u okolnom prostoru i slaže na način da svaki red u zidnoj konstrukciji podupire onaj slijedeći ne koristeći vezivni materijal. Svaki kamen, i onaj najmanji, ima svoju ulogu. Ovisno o području na kojem se nalazi i potrebama koje treba zadovoljiti, suhozidna gradnja se manifestira na različite načine.

Umijeće suhozidne gradnje prenosilo se usmenom predajom sve do usustavljanja baze znanja o gradnji *usuho* i sistematiziranja različitih tipova suhozidnih struktura u različitim krajolicima vezane uz različite namjene koje su morale zadovoljiti.

Umijeće suhozidne gradnje je 2016. godine postalo nematerijalnom kulturnom baštinom RH. Uslijedila je zajednička nominacija Cipra, Francuske, Grčke, Hrvatske, Italije, Slovenije, Španjolske i Švicarske na UNESCO pod nazivom *Art of dry stone walling, knowledge and techniques* ili *Umijeće suhozidne gradnje. Umijeće gradnje 'u suho', gromača, mocira, meja, međa*. UNESCO je 2018. godine prihvatio nominaciju i time je naša suhozidna gradnja, zajedno sa *suhogradnjom* ostalih zemalja dionika nominacije, postala kulturna baština čovječanstva.

Posebno su prepoznatljive suhozidom ograđene parcele u tradicionalno vinogradarskim regijama. Na Cipru, u planinskim područjima regija Pitsilia, Solea i Marathasa suhozidne terase dominantan su krajobrazni detalj (*vidi: In-Cyprus. UNESCO registers dry stone walling as*

cultural heritage), a služe kao način ograđivanja zemljišta i obrana od erozije. Planinski lanac Troodos sa svojim vinarskim selima primjer je suhozidnog krajolika. U Grčkoj suhozidna arhitektura dominira na Egejskim i Jonskim otocima te u regijama Epir i Peloponez (*vidi: UNESCO Nomination file No. 01393: Art of dry stone walling, knowledge and techniques*). Slovenski centar umijeća gradnje je selo Divača, blizu talijanske granice, a regije Kras i Istra (slovenska) se ističu kao regije s naglašenim suhozidnim elementima u krajoliku i raznovrsnom suhozidnom tipologijom u prostoru (*isto*). Dug je popis talijanskih suhozidnih lokaliteta – Valtellina u Lombardiji, Val d'Ossola u Pijemontu, Cinque Terre u Liguriji, različita područja u regijama Friuli Venezia Giulia, Trentino Alto Adige, Valle d'Aosta, Veneto, Lazio, Costiera amalfitana u Kampaniji, Sicilija, strme obale u predjelu Costa viola u Kalabriji, dolina Valle d'Itria u regiji Puglia i najbrdovitiji dio Sardinije – Ogliastra (*isto*). Svakako se kao primjer ističe planinsko područje Colline del Chianti u Toscani gdje su suhozidom ograđeni poznati toskanski vinogradi. Talijani vezuju suhozidnu gradnju sa svojom vinarskom tradicijom i tako ju štite i dodatno vrednuju (*vidi: Dry Stone Walls in Gagliole*). U Švicarskoj suhozidi su specifični za planinske predjele. U cijeloj Španjolskoj primjeri su *suhozidnih krajolika* – u regijama Aragon, Extremadura, Andaluzija, Katalonija, Valencija... (*UNESCO Nomination file No. 01393*). Poznata austrijska vinogradarska regija Wachau izvanredan je primjer krajolika kultiviranog uz pomoć suhogradnje s prepoznatljivim terasastim suhozidima koji ograđuju vinograde (*vidi: Landmark and foundation of the Wachau*).

U Hrvatskoj suhozidi dominiraju u primorju, u Istri, Dalmaciji i dalmatinskom zaleđu. Mnogo je primjera dojmljivih suhozidom opasnih krajolika, ali u kontekstu specifičnih poljodjelskih praksi s njima povezanih mogu se istaknuti primjeri na lokalitetu *Bucavac* blizu Primoštena i *Bakarskih prezida* na lokalitetu *Takala* kod Praputnjaka u Bakarskom zaljevu. Oba krajobrazna lokaliteta prepoznatljiva su po enormnom udjelu ljudskog rada u oblikovanju krajolika. Ni Modrave nisu iznimka u ovom kontekstu. Modravski suhozidni krajolik može se smatrati najvrjednijim primjerom krajobrazne baštine šireg područja otoka Murtera, izvrstan primjer krajolika kultiviranog ljudskom rukom.

Obnovom suhozida, posebno u svrhu dobivanja javnih potpora, bave se i profesionalci, tvrtke koje su u svoje poslovanje implementirale ovu djelatnost. U mnogim zemljama, posebno u zemljama koje su zajedničkom nominacijom na UNESCO uspjele zaštititi svoju suhozidnu baštinu, postoje specijalizirane tvrtke i obrti koje se bave različitim oblicima djelatnosti vezane uz suhozidnu gradnju. Postoje mreže i organizacije koje se bave suhozidnom gradnjom i prijenosom znanja o umijeću suhozidne gradnje poput *Scuola italiana della pietra a secco* pri

organizaciji *International Terraced Landscapes Alliance Italia* (vidi: *ITLA International Terraced Landscapes Alliance*) u Italiji, *Swiss Dry Stone Masonry Association* (vidi: *SVTSM Swiss Dry Stone Masonry Association*) u Švicarskoj, *Dry Stone Walling Association* (vidi: *The Dry Stone Wall Association of Ireland DSWA*) u Velikoj Britaniji, u Francuskoj djeluje *Artisans Bâisseurs en Pierres Sèches* (isto). Sve ove organizacije rade na očuvanju i prijenosu znanja o suhozidnoj baštini, podizanju svijesti o vrijednostima suhozidne baštine u krajobraznoj prepoznatljivosti, ali i ulozi za ekosustav. Važnost ovih organizacija je i u tome što potiču obnavljanje i održavanje suhozidnih konstrukcija u prostoru, održavaju tečajeve i praktične edukacije, konferencije, radionice i druženja, izdaju publikacije, filmove i priručnike.

Nematerijalna baština ne može se odvojiti od materijalne - kulturne i prirodne - kako se i navodi u Unescovoj *Konvenciji o zaštiti nematerijalne kulturne baštine* usvojenoj na Općoj skupštini UNESCO-a u Parizu 2003. godine (vidi: *Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti nematerijalne baštine*). U smislu osiguranja provedbe ove *Konvencije* izričite obaveze država potpisnica su, uz identifikaciju i dokumentiranje baštine, osigurati zaštitu nematerijalne baštine na nacionalnoj razini i kroz osiguranje *povećanja njene vrijednosti - prenošenjem, kroz formalno i neformalno obrazovanje, te revitalizacijom različitih oblika te baštine* (isto).

Unescovo priznanje, dakle, podrazumijeva i određene obaveze - odnosno može se reći da traži aktivnog korisnika. Znanje ne koristi ako se ne prenosi dalje. Velika je važnost postojanja nositelja znanja o suhozidnoj baštini, ali više od svega sustavnog prijenosa na nove generacije.

Modravske suhozidne strukture nastale su kao rezultat krčenja krškog terena. Dio njih je popisano i evidentirano u sustavu *Suhozid.hr* koji funkcionira kao platforma za digitalno bilježenje suhozidnih struktura u krajobrazu, a od 2023. godine, redizajnom sučelja i platforme za unos podataka, također i kao platforma za bilježenje akcija u krajoliku. Platforma je mjesto gdje se može naći i popis *suhozidara*¹⁰ kroz pristup izborniku „Burza suhozidara“. Na tom popisu nalaze se privatne i pravne osobe, nositelji umijeća, udruge, ali i tvrtke koje su dostupne bilo za mentorstvo ili komercijalni angažman na izgradnji ili obnovi suhozida.

¹⁰ Popis suhozidara dostupnih za komercijalni angažman u gradnji / obnovi suhozida ili mentorstvo dostupan je od ranije putem stranice udruge 4 grada Dragodid <http://www.dragodid.org/burza-suhozida-kontakti-suhozidara/>. Ovaj primjer može se istaknuti kao primjer dobre prakse u smislu sustavnog promicanja zaštite nematerijalnog kulturnog dobra.

Na popisu nositelja umijeća o suhozidnoj gradnji dvoje je nositelja znanja s područja otoka Murtera. Svojim znanjem doprinijeli su procesu nominacije, a znanje o vještini zidanja *usuho* je i potencijalno vrijedan resurs u edukativnoj funkciji ekomuzeja.

U smislu promicanja zaštite i očuvanja nematerijalne baštine, ali i aktivnosti iz domene *turizma posebnih interesa* i *ekomuzeologije* u suradnji s lokalnom zajednicom i nadležnim institucijama i ustanovama niz je mogućnosti koje stoje na raspolaganju kreatorima kulturnih politika kako bi se znanje očuvalo i prenijelo dalje.

Uz podršku nacionalnih institucija¹¹ i primjere dobre prakse onih zemalja koje su razvile dobar sustav institucionalne podrške zaštiti nematerijalne baštine isto se može primijeniti i na primjeru očuvanja suhozidne baštine i na ovom području.

3.3. Oblikovanje kulturnog identiteta

Društveni obrasci koji se odvijaju na nekom prostoru temelj su oblikovanja kulturnog identiteta na tom prostoru. Kako navodi Kale u Rasprostiranju kulture, „prostori koje poznajemo nisu samostojni i oni ovise o prolaznosti ili nastanjivosti“, ..., „uvijek u odnosu prema nečemu“ (Kale, 2021:7).

Dakle, prostor je aktivna komponenta odnosno kako bi imao vrijednost potrebni su ljudi i zbivanja u njemu. Sveukupnost tih obrazaca, pojava, običaja i odnosa čini kulturni identitet i ovog područja. Istaknut ćemo neke.

3.3.1. Krčenje terena i suhozidna gradnja

Modravski prostor je premrežen suhozidnim strukturama koje ograđuju manje i veće parcele u kamenjaru unutar kojih su zasađena stabla maslina. Primarni razlog za krčenje na ovom terenu bilo je oslobađanje prostora potrebnog za obrađivanje zemlje. Krčenjem se uspjelo izvući iz zemlje nešto prostora za sadnju poljoprivrednih kultura i *povrtlarije* koja ne traži osobito vrijedno tlo. Iskrčeni kamen poslužio je za ograđivanje zemlje, za gradnju puta, bunje, a znali su ga u brodovima voziti i na matični otok Murter kao materijal za izgradnju kuće ili nasipanje riva. Sve su modravske rive izgrađene u suhozidu, a jednako tako i pojas prvih ograda od morske je obale odijeljen suhozidom. Kamenjar poput Modrava bez enormnog udjela ljudskog rada ostao bi samo kamenjar.

¹¹ Članci 11. – 15. *Konvencije* odnose se na mjere „zaštite nematerijalne kulturne baštine na nacionalnoj razini“. U njima se izričito navode mjere koje se trebaju poduzimati kako bi se stvorio harmoničan sustav aktivne zajednice i participativnog kulturnog upravljanja baštinom. Mjere se posebno odnose na unaprjeđivanje sustava formalnog i neformalnog obrazovanja (čl. 13 i 14.). Članak 15. se posebno odnosi na „sudjelovanje zajednica, skupina i pojedinaca“ u stvaranju, održavanju i prenošenju baštine.

Tradicijsko graditeljstvo u Modravama se iskazuje u kamenu izgrađenim putovima, zidovima, bunjama (također i *kućicama* u lokalnom govoru u Betini) i gomilama te starim rivama.

Iz zemlje izvađene ili s nje pomicanе, velike količine kamena preslagivane su na *gomile*. Mnoge su od njih u prostoru izrazito visoke što se može povezati s velikim količinama kamena iskrčenog iz okolnog prostora. Krš koji se nije mogao iskrčiti ili kamen živac je obično u podlozi veće gomile. Neke gomile na vrhu imaju zaravnjeni pod s uzidanim stranicama izgrađenim u kamenu. Prema zabilježenim kazivanjima (*kazivanje S.J., 06-23*) takve su gomile znale poslužiti u svrhu sušenja smokava, a dosta su visoke jer - što je gomila bila viša, to je brže bilo sušenje plodova na suncu.

Prostor presijeca mreža putova u pravcu more – jezero i onih unutarnjih koji spajaju pojedine zemlje. Široki putovi omeđeni suhozidom s obje strane zvali su se *uličine*. Gledalo se da takvi putovi trebaju biti široki toliko da se *dva naprćena tovara mogu u putu mimoići* (*kazivanje D.K., 11-23*) mada to nije uvijek bilo moguće zbog konfiguracije terena i drugih razloga, a za put su se uvijek koristili i zidovi ograda. Glavni koridori vode od mora do jezera u duljini od 800 do 2000 metara. Nekad su se putovi redovito čistili, a tim akcijama odazivali su se svi koji su u Modravama imali zemlje.

Zidovi koji omeđuju ograde u Modravama većinom su visoki i široki. Uglavnom su to *veliki, debeli* suhozidi visine i do 2 metra. Zidovi su najčešće dupli, a ima ih širokih i 4 metra. Takvi su zidovi, osim odjeljivanja graničnih zemalja, služili i kao putovi (*D. K., 11-23*).

Izgled i dimenzije suhozida ovise o terenu na kojem se gradi. Obično se radi na čvrstoj podlozi, a ako se radi dupli zid, onda je njegova širina otprilike 60 centimetara. Pri zidanju svaki kamen ima svoju ulogu - veliki služe kao okvir, a srednji, manji i sitni kako bi se popunila unutrašnjost i osigurala stabilnost. Prvo se slaže veliko kamenje, koje drži konstrukciju. Potom se slaže tako da svaki treći ili četvrti kamen „hvata“ otprilike dvije trećine širine zida, a zatim slijede dva, tri „obična“ do njega pa onda opet jedan koji „hvata“ dvije trećine širine s druge strane. Na taj način kamenje se „križa“ i konstrukcija će biti povezana i stabilna. Kamen vapnenačkog podrijetla porozan je i mrvlji se. Kad se takav kamen udari batom nastanu dva, tri veća komada i mnoštvo manjih. Tog sitnijeg kamena ima izrazito puno, a njegova je uloga ispuniti unutrašnjost zida, odnosno zapuniti buže. (*isto*).

Slika 8. Suhozid. Izvor: Foto arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje

Bunje ili *kućice* su nastambe za privremeni boravak smještene na udaljenim agrarnim površinama, izrađene u kamenu tehnikom suhozidne gradnje, najčešće kružno – kupolastog oblika (Čapo Žmegač i sur., 1998:36).

Bunje su u Modravama bile ugrađene u veću gomilu, a znaju biti i u *kantunu* u *ogradi*. Izdaleka se gotovo i ne primijeti da se u gomili nalazi bunja, a građene su vrlo kvalitetno.

Kamen se prvo slaže pravilno ukруг opisanom suhozidnom tehnikom, a potom prema vrhu u sve užim prstenovima na način da svaki red „pridržiava“ onaj slijedeći. Imaju niske ulazne otvore koji su nadsvođeni većim, dužim kamenom. U bunjama su znale biti i pločaste

siđe od prikladnog kamena koje su služile za sjedenje. *Kućice* nisu bile velike, ali su bile od velike vrijednosti kao privremeni zaklon od lošeg vremena, katkad i kao spremište za alat - makar im to nije bila primarna svrha. Obično su to bili *lašuni* (krampovi), *škipi* (drvene posude, korita) nekakav alat koji nije bio toliko vrijedan, pogotovo ako će se sutra opet vraćati i ponovo ga koristiti onda je tu bunja bila dobro rješenje kao spremište. Posebno je to bilo izraženo u onim danima kad se zbog posla svakodnevno boravilo *na intradi* (Z.B., 01-22).

Slika 9. Bunja, Jugovir - Modrave. Izvor: Foto arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje

Kućice su se znale opremiti i ogrjevnim drvom koje bi se skupljalo za suha vremena kako bi u slučaju potrebe sve bilo spremno za upaliti *oganj* i osušiti mokru odjeću, jer je glavni problem bila *probuka* (preobuka) mokre odjeće. *Kad bi nas uvatila kiša, onda bimo naložili vatru i ošušili se. Samo bi malo na sredini kapala di je otvor, za dimnjak* (M.B., 04-23)

Prema kazivanjima članova udruge Modrave Murter – Betina procjenjuje se da se nalaze na gotovo svakoj većoj parceli: *Di su veće zemlje bile, di je bilo više raditi, obavezno su bile bunje* (Z.B., 01-22).

Obitelji koje su imale više zemlje na Modravama su ugradili i nešto veće kuće, na *pod* (male dvokatnice, donji kat – *pod* za potrebe pripreme jela, a gornji za prespavati). Te su kuće bile ugrađene u *čimentu*¹² (M.B., 04-23). Nije ih bilo puno, nalazile su se na Prošici uz Kanal

¹² U betonu.

(Jarugu). Bila je i *Periševa kuća* u *Periševoj uvali* blizu Draga, a spominje se i *Jušina kuća između Žorin i Desetinah (isto)*. Te kuće služile su, u periodu kad je bilo više posla, da se ne ide svaki dan nazad na otok nego bi obitelji koje su imale više posjeda, više za raditi ostale po deset, petnaest dana u Modravama dok ne bi završile posao na zemljama.

Vještinom suhozidne gradnje zidali su se i rive u Modravama. Bilo je nekoliko takvih riva izgrađenih u suhozidu *od starine (S.J., 06-23)* koje su služile za privez drvenih brodova. Rive su bile napravljene u lijepo slaganom, ravnom kamenu.

Slika 10. Rive. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina

Počevši od jugoistoka prema sjeverozapadu one su se nalazile u uvalama prirodno zaštićenim od morskog utjecaja – *Porat*, pod *Tošćicom*, *Zatošćica*, *Prosika*, u uvalama *Mala* i *Velika Tatinja*, *Spličac*, *Žorule (Žorine)*, *Maslinovica*, *Stani (Desetine)*, *Luka*, *Zečica (Žečica)* i *Podgaj*. U nekim uvalama bilo je i dva, tri *mulića* uz jednu veću, prema van istureniju rivu. U uvali *Stani* bili su *murterski mul* i *betinski mul*. Na *Prosici* je bilo više malih *mulića* unutra u uvali, te jedna duža, isturenija riva. Rive su se, kao i putovi, redovito održavale.

3.3.2. Drveni brod i plovidba

Do probijanja trase Jadranske magistrale šezdesetih godina prošlog stoljeća, svi koji su u Modravama imali posjede do njih su se prevozili brodom. Kasnije, od šezdesetih godina, iz *Murtera* i *Betine* su vozili i lokalni autobusi ili linije koje su vozile za Zagreb – bila je linija

koja je u 6.30 ujutro vozila za Zagreb, a u 18.00 bi težaci na Prosici „uhvatili“ istu liniju za nazad. Težaci koji nisu imali broda ili težakinje čiji su muževi radili na Škveru prebacili bi se i autobusom do Pirovca ili bi ih prebacio tkogod iz sela kakvim drugim prijevozom.

Većina obitelji imala je vlastiti brod. Oni koji nisu imali vlastitog broda došli bi ujutro ranije *na more* (centar u Betini) i/ili na Hraminu (centar u Murteru), čekali da se skupe oni koji bi išli svojim brodom i tako se prebacili do Modrava. Često bi u tom slučaju upravo oni *vozili* (veslali) do Modrava. Ako netko nije imao brod, bilo je sasvim uobičajeno prebaciti se do posjeda s nekim tko ga je imao i to se nije trebalo posebno pitati.

Slika 11. Murter, stare rive. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina

Jednako je bilo i u Murteru. U kazivanjima se bilježe sjećanja nekadašnjih Modravara koji spominju veliku strku i zbrku jutrom prije polaska. Pogotovo je bilo teško težacima koji nisu imali svoga broda te bi morali *iskati* (tražiti) od rive do rive *ki di ide* (*tko gdje ide*) kako bi se prebacili na Modrave. Osobito je teško bilo ukoliko su ograde bile dalje od morske obale te se u tom slučaju kretalo na Modrave po mraku *kako bi te zora uvatila u ogradi* (I.Š., 18-23).

Drveni brod kojim su otočani plovili u Modrave bio je u potpunosti prilagođen plitkoj i stjenovitoj obali za koju su pristajali kao i težačkim aktivnostima i teretu kojeg je bilo potrebno prevesti. Primarna uloga drvenog broda koji su koristili otočani s Murtera bila je u korist težacima, za prijevoz tereta. U tu svrhu prilagođena je kompletna brodska konstrukcija. Tip

broda karakterističan za ovo područje je *betinska gajeta*, teška i robusna, ali plitkoga gaza da može pristati i za najpliću obalu. Velikog kapaciteta za prijevoz tereta, izuzetno čvrste konstrukcije i robusnog izgleda *betinska gajeta* bila je stvorena za težački život tadašnjih Modravara. Obitelji koje nisu imale gajetu na Modrave su plovile u *kaićima* ili *lađama* na dva vesla. Manji brodovi poput *kaića* ili *lađe* su bili vrlo praktični zbog svojih dimenzija i maritimnih svojstava. Žene i stariji znali su i sami ići na dva vesla, čime je sam dolazak *na intradu* postao lakši, a to je značilo i svojevrsnu samostalnost. Obitelji koje su imale posjede na drugoj strani Vranskog jezera, *Pod gorom* (brdo Crnogorka) su na Vranskom jezeru držale i drugi tip broda, posebno dizajnirane *lađune* koji su bili namijenjeni prijevozu s jedne strane Jezera na drugu.

U brodu se vozilo sve – ljudi, alat, urod, blago (domaće životinje)... Brod je odgovarao čovjeku, obali za koju pristaje, teretu koji u njega ide, moru kojim plovi. Prostor za ukrcaj u selu je također bio prilagođen kako bi se i najvažniji čovjekov pomoćnik – *tovar* (magarac), mogao lako ukrcati u brod i bez kojeg bi bilo kudikamo teže odraditi dan u težacima.

Slika 12. Prizor odlaska u polje. Izvor: Udruge Modrave Murter - Betina

Ponekad bi se usput uz plovidbu i ribarilo odnosno lovile bi se školjke (najčešće *brganjom*¹³) te su time otočani dopunjavali svoju osnovnu, poljoprivrednu djelatnost. Obično bi se školjkarilo onda kad nije bilo puno težaka u brodu odnosno u rijetkim prilikama kad bi obitelji plovile samostalno. Kad se išlo kopati, posebno u velikim grupama, onda nije bilo vremena za takve aktivnosti. Ukoliko bi bilo školjaka, u ogradi bi se upalila vatra i one bi se spremile za obrok.

Jedna od mnogih zanimljivih priča koja svjedoči o ulozi i važnosti broda u životu nekadašnjih otočana zabilježena je tokom prikupljanja kazivanja (S.J., 06-2023). U obitelji kazivačice djed je često „brganjao“ i lovio školjke koje je potom prodavao. Za neko vrijeme skupio je dovoljno da je mogao kupiti zemlju na području Vruje (istočnije od Modrava, prema Pirovcu). Zemlja je imala oko 10 tisuća m². Iz navedenog se vidi da se, uz nešto umješnosti, moglo kupiti veću zemlju baveći se osnovnim djelatnostima poput školjkarenja.

Nakon dana provedenog u radu težaci bi se skupili na rivama za povratak na otok. Sve što se imalo prevesti doma „naprtili“ bi na leđa odnosno nosili bi na leđima konopom privezan teret za ukrcati u brod. Najčešće bi tako „naprtili“ i magarca. Materijala za prevesti doma je često bilo toliko da se moralo više puta hodati od zemlje do broda i nazad kako bi se prenio sav teret. Sve to trebalo je još i ukrcati u brod i prevesti doma.

Ponekad su brodovi bili toliko nakrcani da se nije moglo voziti provom naprijed, već su brod znali okrenuti *u krmu* i tako *krmom* voziti nazad na otok (S.J., 06-23).

Slika 13. Starica s brimenom po povratku iz Modrava. Izvor: Zbirka Marka Mudronje Rebca, foto arhiv MBDB

¹³ *Brganja* je tradicijsko sredstvo za lov školjaka. Napravljena je od metalnog okvira i mreže u koju su se „lovile“ školjke, a bila je privezana konopom za krmni dio broda. Kako bi brod plovio *brganja* bi se potezala za brodom i s morskog dna strugala školjke kojih je u to vrijeme bilo u izobilju. Kad bi se mreža napunila digli bi *brganju* u brod i istresli školjke (*kazivanje*)

Tokom kazivanja zabilježena je i priča o težakinjama koje su *Pod gorom* „brale“ drva, koje su prvo trebale prebaciti lađom na donju obalu Jezera, zatim nositi drva *na kostima do mora* do rive, krcati ih opet u brod, a po dolasku u Betinu ta ista drva još nositi na brdo Raduč gdje su ih prodavale vojsci koja je tamo bila (V.B., 12-23).

Brojne su priče u kojima je glavnu ulogu odigrao upravo drveni brod. Kao takav ima važnu ulogu u tradicijskoj kulturi otoka Murtera.

3.3.3. Obrada tla i zemljoradnja

Primarna je ekonomska djelatnost na ovom području bilo poljodjelstvo. I kroz povijest najveći dio stanovništva bavio se zemljoradnjom kao *trajnom osnovom života* u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama (Kolanović, 1995:75). Zemlja je trebala biti zasađena vinovom lozom, maslinom ili smokvom (*isto*, str. 113), a u 15. stoljeću na području šibenske komune postojala je i *obveza krčenja zemljišta* (*isto*, str. 85). Šibenski statut propisuje da „obrađivači vinograda imaju zasaditi masline i drugo drveće“ (ističu se smokve i masline) koje se obrađivaču „čine korisnim za rečeno zemljište“ - i to „pod prijetnjom kazne“ (*Knjiga zakona i reformacija grada Šibenika, 2019., 4. knjiga, poglavlje 87.*). Zemlju se moglo uzeti u zakup ili u najam, odnosno u težaštinu (Kolanović, 1995:111).

Nakon krčenja, obradom tla došlo se do prostora potrebnog za zemljoradnju. Uzgajale su se kulture koje su mogle otpiti škrtu zemlju. Obradivi prostori su u Modravama prvotno bili vinogradi unutar kojih su sađene masline i smokve (Kulušić, 1984:49). Masline su se vjerojatno i u Modravama, kao i u cijeloj Dalmaciji rano počele saditi. U statutima dalmatinskih gradova mogu se pronaći uredbe kojima se potiče (ili naređuje) sadnja maslina (Grković, 2005:121). Što zbog povijesnih razloga i usmjerenosti na sadnju maslina, što zbog škrte plodnosti i obilježja samog tla, maslina se vjerojatno rano počela saditi i na modravskom kršu.

Prema dostupnim podacima na području katastarske općine Murter – u okviru koje ubrajamo i Betinu, 1844. godine dominiraju maslinici i vinogradi, a viškovi su se prodavali na tržnicama u Tisnom, Šibeniku i Zadru (Skračić (ur.), 2010:22). Prevladavalo je vino *marastina*, maslinovo ulje, smokve, ječam te ostale povrtlarske kulture (*isto*). Ondašnja ukupna površina posjeda u ovoj katastarskoj općini bila je duplo manja nego danas (*isto*) što upućuje na zaključak da je proces otkupa zemalja otpočeo nekad iza tog razdoblja. Vinogradarstvo kao prevladavajuća kultura počinje opadati nakon pojave bolesti vinove loze i vinske klauzule krajem 19. stoljeća, a ističe se primjer Modrava gdje su seljaci do 1965. godine sve vinograde zamijenili maslinicima (*isto*, str. 23).

Šezdesetih godina prošlog stoljeća dominantna gospodarska djelatnost stanovnika Murtera i Betine (41% ukupnog stanovništva) i dalje je poljoprivreda (*Kulušić, 1984:66*). Posjedi stanovnika su razmješteni u čak 21 katastarskoj općini (*isto*). Postotak poljoprivrednog stanovništva već 1971. godine pada na 33,8% (*Skračić (ur.), 2010:19*), a raste udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (*isto*).

Zemlja je u Modravama uglavnom plitka i ne naročito kvalitetna. Tlo pripada *crvenici i vapnenačkoj dolomitnoj crnici (Krajobrazna osnova PP Vransko jezero, 2020:111)* što se zbog visokog udjela kamena i plitkoće ne smatra naročito vrijednim tlom. Tip maslinarstva jedini moguć na takvom terenu – a i malim česticama (uzevši u obzir i društveno - kulturnu dimenziju, ekološka i prostorno - planska ograničenja) je ekstenzivni (tradicijski) tip maslinarstva što znači da se provodi ručno, uz pomoć jednostavnih ručnih alata.

Kako su i Betinjani i Murterini na matičnom otoku, u najvećoj mjeri, raspolagali s dovoljno obradive i plodne zemlje u *murtersko – betinskom polju*, krškom polju na vapnenačkoj podlozi, koje uz to i obiluje podzemnom vodom (*Kulušić, 1984:24*), tako u Modravama nisu uzgajali druge povrtlarske kulture jer su za to koristili *njive u polju (kazivanja)*. Oni koji nisu posjedovali dovoljno zemlje na otoku u Modravama su sadili čak i krumpir, međutim zemlja u Modravama nije zahvalna u tom smislu i tek je na rijetkim pozicijama ona bila nešto mekša i dublja za sadnju.

Pod maslinama su se u Modravama mogle vidjeti stabljike boba (*Vicia faba*¹⁴). Prema kazivanjima (*S.J., 02-22*) neki su *Modravari* pod maslinama sadili i *biži* (grašak, *Pisum sativum*¹⁵), i to *žuke biži*, a bilo je onih koji su sijali i tzv. *meku leću (Lens culinaris*¹⁶). Ove kulture sadile su se u predjelima koji su sloveli za nešto povoljnije u agronomskom smislu – ili barem ravnije - u *Desetinama, Žorinama ili u Dijanoviću (S.J., 06-23; K.P.,07-23; M.B., 04-23)*, te ispod Modravica u *doli* (niži predio) kao predjelima s mekšom zemljom pogodnijom za sadnju. Međutim, generalno sve su to bile kulture koje su mogle otrpiti *škrtu zemlju* kako su je nazvale intervjuirane težakinje.

Zemlje *na zmorac* (zapadnije, u lokalnom govoru) su općenito smatrane za *pitomije* odnosno vrjednijima u poljodjelskom smislu (*Z.B., 01-22*), dok u ostatku prostora prevladava

¹⁴ *Bob*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8255>

¹⁵ *Grašak*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23149>

¹⁶ *Leća*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35781>

izraziti kamenjar. U maslinicima su se gotovo redom mogle naći smokve i *mendule* (badem, *Amygdalus communis*¹⁷), rjeđe višnje – u *Desetinama* ili *Dijanoviću*, makar ih je bilo i drugdje. Prema kazivanjima, samo na rijetkim mjestima bile su i *praske* (domicilna vrsta domaće breskve, tzv. *vinogradarska breskva*). U nekim ogradama bilo je i *oskoruša* (*Sorbus domestica* L.¹⁸). Na otočiću *Mosteru* (Sustipanac) je u to vrijeme bilo i krasnih šljiva (*S.J.*, 06-23).

Zemljoradnja u Modravama nije bila moguća dok se svaki kvadratni metar nije iskrčio od krša. Imati posjed u Modravama značilo je puno raditi. Kopali su svi - žene, muškarci, stariji, djeca. Kopalo se u društvu sa svekrvom, svekrom, djedom, babom, mužem, individualno ili grupno. Najčešća kombinacija bila je *sekrva – nevista* (svekrva – nevjesta). Muževi su često bili odsutni zbog posla ili drugih aktivnosti privređivanja poput ribolova. Od sredine prošlog stoljeća naovamo kopalo se u društvu s *drugaricama* (*kazivanja*). Ako je grupa u ponedjeljak kopala kod jedne, drugi dan išlo se kopati onoj drugoj. Ona kod koje se kopalo, spremila bi nešto izdašniji obrok.

Ići u težake drugome razlikovalo se od kopanja u krugu obitelji jer kad bi se išlo „dati ruku“ drugome obično radilo o vraćanju kakve usluge ili bi se pak trampilo za određene proizvode. Uobičajeno je, primjerice, bilo raditi u drugoga za ulje.

Osnovni alat Modravara bio je vrlo jednostavan. Radilo se isključivo o ručnom alatu za obradu tla – *lašun* (kramp), motika i *kosir* (nešto masivniji alat srpastog oblika za kositi travu i tući draču s jedne strane, a s druge izbačene oštrice za cijepati manje komade drva i korova), kosirača (lakši alat srpastog oblika za kositi travu i tući draču), a uvijek se nosila i *sikira* (sjekira) i *grbač* za čistiti motiku.

Teren je izrazito nezahvalan, a u zemlji je mnogo *krugov* (kamenje učvršćeno za podlogu) oko kojih je trebalo prvo iskopati *lašunom*. Iza *lašuna* dolazila je motika. Ovaj postupak zvao se *škrapanje*. Kao rezultat ovog (redovitog) načina kopanja i činjenice da su sve zemlje bile ograđene visokim suhozidima – što travi onemogućava širenje, u *ogradama* nije bilo moguće pronaći niti vlat trave.

Gotovo isključivo koristila se motika robusna izgleda i posebno zakrivljene oštrice koja je bila pogodna za plitko rahljenje tla ispod masline. Oko masline se nije kopalo u dubinu zbog

¹⁷ *Badem*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5160>

¹⁸ *Oskoruša*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45698>

pltkog korijenja, ali ni zemlja nije bila duboka. Motika se znala okrenuti i *utreso* (nagnuto) kad se kopalo u Modravama.

„Sve naše starinske motike imaju ono drško krivo i onda bi u Modravama okrenija motiku na bok, a u polju drito. Potući travu, maslinu nije trebalo duboko kopati. Potući travu i to ti je to.“ (M.B., 04-23).

Slika 15. Lašun i motika. Izvor: Foto arhiv MBDB <https://www.mbdb.hr/hr/zbirke/>

Kopalo se *na kupe*. Kopaње *na kupe* stari je način okopavanja tla pod maslinama. Smatralo se to i načinom hranjenja tla obzirom da se prije nije imalo kako gnojiti jer nije bio novca za tu svrhu. Zemlju oko masline bi se iskopalo i uz nju nagnulo *vrpice zemlje i, tko je imao, lišća i mohunjica (lupine) od bobu* (S.J., 06-23), oblikovao bi se *kup* (oblik kupole ili stošca). Što je veća bila maslina, veći je bio i *kup*. Skupa sa zemljom u *kupu* bi bilo i trave koja bi se pokupila motikom kad se kopalo. Ta trava je trunila u zemlji i zapravo pomalo postajala organski otpad. *Kupi* bi se negdje u svibnju, pa i lipnju, srušili, *vajali* odnosno poravnali i to se zvalo „zamladživanje“. Vjerovalo se da maslina na ovaj način bolje diše.

Ovaj kopački proces započinjao bi već po novoj godini kako se može zaključiti i iz zabilježenih kazivanja. Svojevremeno je u Betini, nakon što su prošli božićni blagdani kad se prigodno u selu pleše kolo, pjeva i zabavlja, starija žena rekla mlađima: „E moje cure, sad su prošli Božići, prošlo vrijeme od tancanja, a došlo je vrijeme od kopanja.“ (K.P., 07-23). Smatralo se od Tri kralja (6. siječnja) nadalje da je vrijeme od kopanja.

Nakon toliko uloženog truda u obradu škrte zemlje posjed je trebalo i čuvati. Prema kazivanjima u Modravama su zemlje čuvali *pojari* koji su bili zaduženi od ondašnje mjesne zajednice baš za čuvanje ograda od potencijalnih krađa ili štete koju je mogla napraviti stoka.

Ulje se radilo u mlinovima i uljarama na otoku. U Betini je bilo pet mlinova za ulje, a u Murteru velika uljara. U Murteru je 1910. godine utemeljena i *Uljarska zadruga* koja je radila sve do 1948. godine. Zanimljivo je da je u razdoblju između dva rata Zadruga okupljala najveći broj zadrugara među dalmatinskim zadrugama toga doba (više u: *Juran, 2002:13-249*), a 1933. svoju djelatnost proširila je i na Betinu (*isto, str. 83*). Koliko je maslinovo ulje bila cijenjena valuta sredinom prošlog stoljeća, posebno u godinama kad ga nije bilo dovoljno, govori kazivanje prema kojem se čak i *ograda* trampila za maslinovo ulje (*J.B., 03-22*).

Prema kazivanjima, negdje u drugoj polovici prošlog stoljeća, uslijed društvenih promjena i promjena u načinu života, ali i djelomično zbog geografske raspršenosti i veličine posjeda Betinjana i Murterina, već je postupno počela opadati poljoprivredna aktivnost u Modravama. Već generacije rođene sredinom prošlog stoljeća mogu se smatrati posljednjim generacijama koje su se bavile zemljoradnjom u Modravama. Zbog napuštanja poljoprivredne aktivnosti maslinici su danas velikim dijelom obrasli u kršu i makiji. Mali dio se obrađuje.

Kombinacijom prirodnih i antropogenih faktora iz škrteg terena ipak se uspjelo izvući korist i Modrave su u svom najplodnijem razdoblju bile značajan resurs za život mnogih obitelji.

3.3.4. Težacka prehrana

Tradicijsku prehranu možemo promatrati kao sveukupnost odnosa u određenoj sredini koja uključuje ne samo izbor namirnica i jela koja su se od njih pripravljala već i cijeli odnos prema hrani, način pripreme, posuđe u kojem se poslužuje, osobe koje kuhaju i geografski kontekst. U ruralnim zajednicama krajem 19. i početkom 20. stoljeća karakteristična je izrazita jednostavnost u pripremi namirnica - na stolu su bili proizvodi domaćeg poljodjelstva, a vrlo malo namirnica se kupovalo.

Ponekad bi se trampilo i to za one proizvode kojih na određenom području nema. Korištene su dostupne namirnice što je svojevrstan zapis o osobitostima mikro lokacije. U određenom periodu (19. stoljeće) uvedene su i namirnice neeuropskog podrijetla: kukuruz, krumpir, grah što ipak svjedoči i o utjecaju različitih no ipak - prevladavajuće susjednih kulinarskih kultura (*Čapo Žmegač i sur. 1998:101*).

Mediteranska prehrana upisana je u Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva od 2013. godine¹⁹, a u Hrvatskoj je upisana u Registar kulturnih dobara i postala nacionalno zaštićeno nematerijalno kulturno dobro. Mediteranska prehrana kao kulturna kategorija se ne odnosi samo na prehranu kao takvu već i na čitav skup odnosa unutar obitelji, lokalne zajednice i krajolika povezanih s prehranom. Prehrana je određena navikama i svakodnevnim migracijama unutar zajednice, vremenom koje se može izdvojiti za jelo i dostupnošću namirnica. Prehrambena kultura dio je lokalnog identiteta jer se pogledom u *pijat*, osobito u minulim vremenima lišenim današnje sveprisutne dostupnosti namirnica, mogu iščitati krajobrazne posebnosti i kultura lokalnog stanovništva.

Dan proveden u Modravama, ali i svakodnevni život koji se vrtio oko zemljoradnje, u ovom kontekstu nije iznimka. Težačka *spiza* je bila jednostavna i skromna – neproporcionalna uloženom radu na *intradi*. Život je bio težak. Jelo se ono što se imalo – bilo iz zemlje ili iz mora. Osnovne namirnice bile su sa njive, jelo se sezonski, povrće koje su otočani sami uzgajali – blitva, bob, leća, biži, kupus, krumpir... Meso se jelo triput godišnje – samo o blagdanima.

Najvažnije je bilo pripremiti kruh. Kruh se radio jednom sedmično i čuvao obješen u košari obloženoj mrežom kako bi se zaštitio (*J.B., 03-22*). Sijao se ječam, a od njega bi se radio vrlo *grezi kruh od žita*. Pšenicu su sijali rijetki, gdje je bila malo bolja zemlja, a takvo brašno se moralo kupiti. Brašno od ječma se težilo pomiješati s bijelim brašnom jer je takav kruh bio nešto bolji. Sam proces dobivanja brašna tekao je gotovo isključivo uz ručni rad.

„Onda smo hodili kopati jadni znaš li s čin, znaš li šta je žito – ječam... Onda od toga brašna kruh, jadni to je bija najjadniji kruh žitovi. I onda komad kruva, ko je ima svoje zemje obilato recimo - dobre zemlje - šta će ti ko je ima škartu zemlju ona nije ni davala dobro, on bi naša nešto ima bi svoga i žita i posijali bi neki i šenice malo... I onda smo s otin kruvon išli na Modrave, u Krajine, kruva, smokav i kvasine kopati cili dan i doma dojt i iti ujutro sa ocen i materon na Prosiku u lađi na dva vesla voziti se, kašnje opet kad si iša doma opet se vozi i nakopaj se cili dan s oton spizon. Vidiš, eto tako smo živili.“ (K.P., 07-23)

Za Betinjane je osobito karakteristično školjkarenje i priprema jela od školjaka, čak i više nego što se jela riba. Ova aktivnost je uvjetovana prirodnim položajem i plovidbom u, za školjke pogodnim, morskim kanalom na potezu od Pašmana do Pirovca. Morsko dno je na

¹⁹ Mediteranska prehrana RH upisana je 2013. godine na UNESCO-ovu listu svjetske nematerijalne baštine kao dio zajedničke nominacije Cipra, Hrvatske, Grčke, Italije, Maroka, Portugala i Španjolske <https://ich.unesco.org/en/RL/mediterranean-diet-00884>

ovom području u prošlosti bilo izuzetno bogato školjkama. Plovidba u Modrave, ako je bilo vremena za to i osobito ako su bili povoljni vremenski uvjeti – dobar vjetar, oseka i sl., bi se iskoristila za lov školjaka koje bi se potom spremile u *ogradi*. Ako ih je bilo, školjke su se *na intradi* spremale vrlo jednostavno. *Korotane* (vrsta školjke) su rasle u *grumicima* (grumenima) pričvršćenim za morsko dno. Ti bi se *grumici* prilikom povlačenja *brganjom* otrgnuli i tako ulovljene školjke bi se odmah spremile za jelo u *ogradi*. Upalio bi se *oganj* (vatra), a školjke bi se samo bacile na žar. Kad bi se otvorile, bile su spremne za jelo.

Školjke su ipak bile vezane uz bolje dane. Modravarima je osnovno bilo iskoristiti dan za raditi. Sve ostalo rješavalo se usput. Ipak, ukoliko bi se primijetilo jato *brhunov*²⁰ odmah *bi se utopile mriže* (bacila bi se mreža) pa bi se ulovilo i nešto ribe (*S.J.*, 10-22).

Obično bi se prehrana u težacima svodila na *komad kruva*, *šaku suhих smokav* i za piti *bevande* (razvodnjeno vino), češće *kvasine* (vinski ocat). Bevandu su pili stariji, ali i djeca. Pila se još i *kamomila*, pogotovo djeca, jer je bila lako dostupna. Kruh se moćio u maslinovo ulje i to je bio najčešći zalogaj (*kazivanja*).

Slika 16. Marenda u polju. Izvor: Foto arhiv MBDB

²⁰ *Atherina (atherina) hepsetus* (lat). Juraga, E. (2013)

„Nosili bi isti, za ručak kruva. Neko bi uzeja, šta bi ima, neko bi uzeja uja i kruva pa bi močija kruh, a neko bi samo kruva i piti uzeja, a neko, kako je ko ima... I smokav. A piti.. Pili bi ili bevandu ili kvasinu. Ko je ima vina pa bi učinija bevande pri, a kasnije kvasinu. Kvasine i onda bi raslavija damijanicu i onda bi sobon odnija kruva i šta bi ima, neko bi ima, a ni se pri užalo odniti obično bi se kruva i smokav odnilo i piti, u kartilac. U kartilac bimo vrgli.“ (S.J., 06-23)

Ponekad bi težaci sjeli i pojeli u miru, a ponekad i ne. Postoji priča zabilježena u kazivanjima o ženi koja bi, svojevremeno, dok je kopala, svako toliko ispred sebe bacila po suhu smokvu. Kako je kopala, tako joj se pomalo približavala, malo - pomalo iskopala što si je zadala za taj dan, a usput bi i pojela.

Bilo je i slučajeva da neki težaci nisu imali dovoljno za obrok, dok su neki imali više – a imali su zemlje blizu jedni drugih. Tada bi se jelo zajedno i podijelio obrok tako da bi svi bili zadovoljni (*kazivanja*).

Često se na *intradu* nosilo i ono što je ostalo od jučer. Hrana se čuvala u najhladnijem dijelu dvorišta (na gusterni) ili, u slučaju školjaka, za rivom u moru kako bi ostale žive. Jelo se sezonsko povrće, kad je bila sezona od kupusa – kupus, od boba - bob, blitva i ostalo zeleno lisnato povrće, slanetak... Znalo se ponekad pojesti slanine koja se zvala *ladar* i to bi se narezalo na *fete* (kriške) i stavilo na kruh.

„I onda nisi nide iša nego doma sta i hodija kopati ni bilo izbora, ni bilo zaposlenja, nisu ni stariji imali, a kamo dica, nego kopati i kopati. Živilo se samo o zemlji. Ni bilo plać. Živilo se od zemlji kumpiri, zeje, kad je blitva jesi čula za piljce.. Kad je kupus kupus, onda pomidore, onda kad je bob, čičvarda... I tako sve te spize šta ko se sadilo u polju to tin smo se mi hranili, mi nismo imali ništa. A mesa ni bilo. Tri put na godinu – za Malu gospu, Božić i Uskrs i to ne odmah nego kasnije iza rata. Ne odmah nisi ima okle.“ (K.P., 07-23)

Prehrambeni uvjeti bili su vrlo škrti, posebno u razdoblju oko II. svjetskog rata, a radilo se puno, uz veliku količinu ručnog rada i svakodnevno. Gotovo uvijek jelo se u polju, a zajedničko blagovanje za stolom bilo je samo nedjeljom i blagdanom ili kad je bilo loše vrijeme za ići raditi (S.O., 06-22).

Međutim, dobra strana života okrenutog ka zemljoradnji je i to što se povrće znalo i prodavati te bi se tako zaradilo za ostale životne potrebe.

3.3.5. Narodno stvaralaštvo

Kroz mukotrpan rad i suživot čovjeka i prirode i bogate društvene interakcije unutar obitelji i na nivou cijele zajednice nastale su i razne lokalne uzrečice, humoristične dosjetke i pučke pjesme oplemenjene lokalnim govorom i frazeologijom.

Tradicijska kultura povezana s radom u Modravama inspirirala je i lokalne pjesnike, težake, nekadašnje aktivne kultivare prostora, *Modravare*. Pjesme su duboko osobne, a iz svakog pojedinog stiha može se „uhvatiti“ nit koja vraća u ono staro doba kad su Modrave bile prostor neodvojiv od lokalnog čovjeka.

Misli zabilježene u par kratkih uzrečica svjedoče o povezanosti čovjeka s prostorom:

Uja iz Modrav i ribe iz Konala – naglašava se vrijednost maslinovog ulja s modravskog kamenjara i ribe koja je kanalom Prosika migrirala na relaciji more - jezero.

Da mi se napiti Tatinje – o čovjeku koji je na samrti zaželio napiti se vode iz Tatinje – naglašava se koliko je dobra voda s izvora u uvali Tatinja u Modravama značila težacima u ono doba (Z.B., 01-22).

U nastavku slijedi pjesma *Pokojnicima* i nekoliko ulomaka iz poeme *Trudni dan* murterskog težaka, stvaratelja, glumca, pjesnika... Ive Šikića – Balare (*Juraga*, „*Ive Šikić Balara: deset pjesama i jedna poema*“, 2007:189-211). Stihovi su nadahnuti tradicijskim životom otočana, a u njima se mogu iščitati crtice iz svakodnevnog života.

U pjesmama se spominju tradicijski izrazi. Objavljene su uz dozvolu obitelji.

POKOJNICIMA

Jubavju su zemju krčili,

jubav je između njih stala,

jubav ih je na vrpi držala.

Svaki je kamen na prizidu i gomilicu

doša uz njihov pot i muku,

svaki je tri put proša

kroz njihovu trudnu ruku

*Od njihovih lašunov
i konistric priko ramena
iznikle su puste Modrave.
Modrave su iskrčili,
granice nanili,
i ograde sjuštali.
Vikovima su krčili,
istu robu nosili,
i istu spizu ili.
Počivali u miru,
pomilova ih Bog!
Ništa njihova više nemamo
Samo smo njihov rod*

TRUDNI DAN

<i>.. Jubav je zemju krčila</i>	<i>svaki zna</i>
<i>od krša činila poje</i>	<i>svoj posa</i>
<i>'ko 'ima jubavi</i>	<i>sinovi krčiti</i>
<i>'ima i voje...</i>	<i>neviste škajati</i>
<i>...</i>	<i>stara šaku trave ubrati</i>
<i>Po hladu su na Blato došli</i>	<i>'na i kosirača</i>
<i>polak Modrav prošli.</i>	<i>i usput prikinuti de je zdrača.</i>
<i>Zavor je otvoren</i>	<i>Gospodar se po krčevini vrti</i>
<i>od k'ivodan</i>	<i>dva koraka vamo</i>

malo ustranu

vode prizidu

namo gomilicu

i po redu palicu.

Podiglo se sunce

uprlo u time

noge u suknenima gačama drču

prignjela ih glad

...

a obid slab.

Obid

luk isrid sebe ubrani

kruh od žita

suhi ispucani

šujci izragatani

burača vode iz Blata

i u njoj dvi tri kane kvasine.

Slika 17. Ilustracija uz dio teksta pjesme *Trudni dan*. Izvor: Facebook profil "Zadaća Ive Šikića Balare"

4. TEORIJSKI PREGLED: EKOMUZEJ

Ekomuzej kao nova muzejska forma može biti odgovor na oživljavanje uspavanih tradicijskih praksi i sredstvo jačanja kulturnog identiteta. Na globalnom nivou je model ekomuzeja uspješan model funkcioniranja lokalne zajednice u sinergiji s kulturnim ustanovama i ostalim lokalnim / regionalnim razvojnim inicijativama. U nastavku se donosi kratki povijesni presjek i evolucija ideje o ekomuzeju te primjeri dobre prakse koji mogu biti uzor i na primjeru revitalizacije područja Modrava i obnove tradicijskih aktivnosti.

4.1. Ekomuzej – porijeklo pojma i povijesni razvoj ideje

Rađanje koncepta *ekomuzeja* događalo se postupno kao produkt svježih struja u *novoj muzeologiji* i kao posljedica općeg stanja u društvu poslijeratne Europe (*Babić, 2009:222-227*). Ono što ekomuzeje razlikuje od klasičnih muzeja način je pristupa predmetu muzejskog izučavanja i participativnost u obavljanju djelatnosti (*isto*).

Muzeologija kao znanstvena disciplina koja se bavi teorijom i praksom muzejske djelatnosti formalno je rođena osnutkom Međunarodnog savjeta za muzeje (*International Council of Museums, ICOM*) 40-tih godina prošlog stoljeća u Parizu (*Enciklopedija.hr, Muzeologija*). Sam termin *muzeologija* spominje se još u 19. stoljeću, a označava znanost o muzejima i način obavljanja muzejskog posla zaštite, istraživanja i prezentiranja predmeta kulturne i prirodne baštine. Prema uvriježenom poimanju baštine i onoga što ona jest, predmet muzeološkog izučavanja – baština kao muzejski predmet, čuva se i interpretira u muzejima što ponekad muzeje čini na neki način distanciranima od stvarnosti. Međutim, paralelno s razvojem muzeološke misli, uvijek vezane uz društvena zbivanja, mijenjale su se i ideje o tome što sve muzej jest i što može biti obzirom na način prezentiranja baštine.

Nova muzeologija pojam je koji se odnosi na razumijevanje baštine kao kompleksne cjeline od strane muzeja koji, prema tada svježim spoznajama među teoretičarima muzeologije sredinom prošlog stoljeća, nemaju samo interpretativnu ulogu već, dapače, trebaju preuzeti aktivnu ulogu u očuvanju i prezentaciji baštine u cilju društvenog napretka (više u: *Babić, 2009:222*). S modernizacijom definicije muzeja razvijaju se i novi pravci u kulturnom turizmu pa i svijest o mjestu koje muzeji imaju i u tom svjetlu (*isto, str. 226*). Osnivaju se ekomuzeji i muzeji zajednica u kojima je način pristupa okrenut ka društvu u cjelini, a predmet proučavanja muzeja je često određen identitetskim i zavičajnim sferama (*isto, str. 229*).

Sam pojam ekomuzeja zahtjevno je precizno odrediti. Konstrukcija eko + muzej može uputiti u pravcu drukčijem od ispravnog tumačenja pojma – pa je često slučaj da se pojam

ekomuzeja interpretira na razne načine. Na što se zapravo odnosi pojam *ekomuzeja* i kako je integriran u muzeološku praksu?

Članak 3. stavak 6. *Zakona o muzejima (NN 61/18, 98/19 na snazi od 01.01.2020.)* definira zajedno ekomuzeje, muzeje zajednica i samostalne zbirke kao „modele održivog upravljanja prirodnom i kulturnom baštinom koji koriste mehanizme partnerstva, umrežavanja i/ili baštinskog aktivizma u svrhu cjelovitog pristupa očuvanju, interpretaciji i prezentaciji baštine na određenom području“. Zar u suvremenom svijetu ne bi svi muzeji i organizacije trebali funkcionirati prema održivim principima? Kako jednostavno prepoznati ekomuzej i razlikovati ga u odnosu na neke druge (muzejske) forme?

Prema nekim autorima, „ekomuzej je alat za participativno upravljanje prirodnom i kulturnom baštinom nekog teritorija“ (*International Journal of Geoheritage and Parks. 2018, 6(1): 43-62*). Pojam je skovan u Francuskoj sedamdesetih godina prošlog stoljeća kad su, promišljajući o idejama nove muzeologije, istaknuti muzeolozi George Henri Rivière i Hugues de Varine stavili čovjeka i društvo u središte muzejskog interesa (*Bohan, 1977:2*). Da muzej može biti pokretačem društvenog napretka osnovna je zamisao nove muzeologije (*Babić, 2009:232*). Svojevrsni prijelaz iz hermetičkog u otvoreni prostor označila je i pojava *muzeja na otvorenom* i *heimat* muzeja (*isto, str. 224*). Šezdesetih godina 20. stoljeća nove ideje o potrebi zaštite okoliša utjecale su na pojavu i razvoj regionalnih parkova okrenutih zaštiti prirodne i ruralne baštine, a ubrzo potom i ekomuzeja. Henri Riviere sudjelovao je u osnutku, a bio je i prvi direktor ICOM-a (*Duclos, 1994:58*).

Prvi ekomuzej u Europi osnovan je 1971. u Francuskoj pod imenom *Musée de l'Homme et de l'Industrie - Écomusée Creusot Montceau* ili *Muzej čovjeka i industrije – ekomuzej Creusot Montceau* (*Corrias, Le Foll, Moëlle. L'Écomusée Creusot Montceau: métaphore d'un modèle exemplaire*), nastao djelomično pod utjecajem promjena u francuskom društvu, ali i aktivnih strujanja u muzeologiji tog doba. Baza novoosnovanog ekomuzeja bio je stari dvorac u Le Creusotu - *Chateau de la Verrerie*. U suglasju s regionalnim politikama razvoja zamišljen je kao „decentralizirana muzealna ustanova“ (*Gob, Drouguet, 2007:52*) raspršena oko više lokaliteta unutar područja, a funkcionirala je u dogovoru sa stanovnicima područja. Glavni cilj je bila revitalizacija društva i gospodarstva te pronalazak izgubljenog identiteta. Ekomuzej *Creusot Montceau* je i danas aktivan, a uslijedila su i osnivanja drugih ekomuzeja širom Europe.

Ekomuzej se živi (*Babić, 2009:227*). Prema brojnim definicijama ekomuzeja koje je dao George Henri Rivière on je interdisciplinarni muzej novog žanra (*isto, str. 228*), on ima svoje

„primarno koordinatorno tijelo“ i „sekundarne organe“ (*isto*), ekomuzej je ogledalo zajednice, ekspresija čovjeka i prirode, konzervatorski centar, škola... (*isto*).

Snažna potreba za djelovanjem zajednice i obnovom društvenih odnosa obilježila je razvoj ekomuzeja sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća (*Babić, 2009:227*).

Cijeli koncept ekomuzeja počiva na filozofiji odgovora na aktualne probleme i promišljanja o aktivnijoj ulozi baštinskih organizacija. Iako začeta u prošlom stoljeću, ideja ekomuzeologije uvijek je aktualna. Brojne današnje inicijative u svijetu ekomuzeja ili turizma posebnih interesa zapravo se mogu korijenski vezati uz koncept ekomuzeja.

4.2. Ekomuzeji kao pokretači razvoja i očuvanja društva i prostora

Među glavnim zadaćama ekomuzeja je razvitak zajednice u kojoj djeluje (*Gob, Drouguet, 2007:99*). Od najranijih začetaka ekomuzeji su smatrani pokretačima lokalne zajednice u smislu ponovnog pronalaženja smisla, vlastitog identiteta i otvaranja novih razvojnih mogućnosti (*Babić, 2009:222*). Ekomuzeji u svom djelovanju uspješno povezuju aktere na regionalnom planu, lokalna zajednica aktivan je dionik i stvaratelj koncepta ove muzejske forme dok posjetitelje vodi želja za upoznavanjem tradicijske kulture.

Karakteristična je za ekomuzeje njihova vezanost uz prostor, osnivanje unutar većih geografskih cjelina – posebno regionalnih parkova (*isto, str. 225*), često tamo gdje se događaju velike promjene u gospodarstvu u djelatnostima koje su ugrožene ili polako nestaju (*Gob, Drouguet, 2007:53-54*). Glavna im je karakteristika da su u svom djelovanju usmjereni na „aktivno sudjelovanje stanovništva“ te su tako „sastavni dio procesa promjena na društvenom odnosno gospodarskom planu - u njima se presijecaju vrijeme i prostor, povijest i geografija...“ (*isto*). Također, prepoznatljiva je ideja o „umrežavanju i povezivanju znamenitosti – nekih prirodnih, nekih kulturnih, ali uvijek unutar krovne organizacije“ (*Howard, 2003:238*). Unatoč prilično fleksibilnom i varijabilnom shvaćanju pojma *ekomuzeja* oni ipak u svom djelovanju uključuju barem tri varijable – prostor, zajednicu i baštinu koja ih vezuje.

Fokus je na kulturnom identitetu, a „izložba“ se, uz matičnu misao oko koje se vrti priča, nalazi u specifičnom krajoliku (*Babić, 2009:223*) kao ukupnost kulturnih i prirodnih atrakcija i prožeta je društveno – kulturnim vezama unutar zajednice. Izazovno je „iskopati“ način kako specifični krajolik, degradiran uslijed zapuštenosti, izvući iz zaborava i pretvoriti u živi prostor, prostor u živoj upotrebi jer, kako navodi Šola, „nikad ne može postojati bolja zaštita od autentične aktualne“ uporabe (*Šola, 2014:50*).

Ekomuzej „ne traži“ kompleksnu infrastrukturu, koriste se postojeći, tradicijski objekti rekonstruirani u funkciji interpretacije i oni su sasvim dovoljni – poanta je u povezanosti i djelovanju različitih struktura unutar zajednice, obnovi starih vještina, *know-how* filozofiji, mudrosti starijih, prijenosu znanja – jednostavno u očuvanju vrijednosti baštine.

Na ekomuzeje se može gledati i kao na svojevrsno sredstvo regionalnog razvoja jer utječu na jačanje kapaciteta zajednice. U društvu jača osjećaj identiteta i produbljuje se interes za participacijom i sudjelovanjem. Njihovo djelovanje u društvu vezuje se uz posebne oblike turizma poput *ekoturizma* i ostalih održivih modela. Okrenuti su ka nematerijalnom i univerzalnom poimanju same baštine (*Babić, 2009:227*).

Svrha ekomuzeja je prepoznati posebnosti zajednice, „živjeti identitet“ u aktualnom vremenu i ustrajati na aktivnom sudjelovanju upravo zato jer postoji pozitivan *feedback* u smislu zadovoljstva učinjenim – stanovnici okolnog područja trebaju osjećati povezanost s prostorom, štiteći ga upravo kroz svoje obnovljene tradicijske aktivnosti, a ujedno ostvarujući i ekonomsku korist. U tom slučaju, svi oblici turizma su zapravo dobrodošla posljedica zdravog pristupa baštini unutar zajednice. Dakle, motiv nije turizam sam po sebi odnosno glavni cilj nije djelovanje radi turizma već djelovanje radi baštine, radi zajednice, radi održive budućnosti. Ekomuzeji su pomalo nalik kakvoj suvremenoj zadruzi – svaki član donio je dio sebe u zajednički entitet, ali zajedničkom energijom se djeluje „prema vani“.

Ekomuzeološki pristup može pružiti okvir za razvoj *turizma posebnih interesa* koji je povezan s lokalnom kulturnom i prirodnom baštinom. Posjetitelji mogu sudjelovati u aktivnostima poput tradicionalne obrade hrane, umjetničkim radionicama u prirodi, radionicama očuvanja baštine i drugih aktivnosti koje doprinose očuvanju identiteta zajednice.

4.2.1. Ekomuzej *Batana*, Rovinj

Primjer uspješnog ekomuzeja u Hrvatskoj je projekt udruge "Kuća o batani - Casa della batana" iz Rovinja. Udruga je osnovana 2004. s ciljem ponovnog oživljavanja tradicije gradnje *batane* – tradicijske *rovinješke* barke, istraživanja, valorizacije, prezentacije i kreativne uporabe rovinjske maritimne baštine (*više u: Nikolić Đerić, 2015:287*). Zbog nepostojanja pravnog okvira za registraciju ekomuzeja u Republici Hrvatskoj, Ekomuzej *Batana* registriran je od 2007. godine kao neprofitna udruga građana *Kuća o batani* (*web stranica: Ekomuzej Batana*).

Velika je važnost zajednice za uspješan model kojim je rovinjska *Batana* oživjela i reinterpretirala kulturnu baštinu Rovinja te ne čudi uvrštenje u Unescov registar najboljih praksi očuvanja nematerijalne kulturne baštine svijeta - u Ekomuzej *Batana* uključeni su svi dionici

kulturne i turističke ponude Rovinja koji su prezentirali tradiciju male brodogradnje, poseban rovinjski, *istriotski* dijalekt, gastronomiju, poseban način tradicijskog pjevanja - *bitinadu* i druženje (*Nikolić Đerić, 2015:287*).

Baza kulturnog identiteta je *batana* – čije se umijeće gradnje i stil života povezan s brodom održao u Rovinju do danas što se može zahvaliti i naporima udruge. Koncept ekomuzeja uključuje prostor i ljude, a odnosi na tri fizička prostora i nekoliko manifestacija kroz koje se manifestira angažman lokalne zajednice. Centralni dio je *Kuća o Batani*, opremljena multimedijom i prezentacijskim sadržajima. Rovinjska riva je mjesto gdje se popravljaju *batane*, odvija se kulturno – društvena interakcija, a ujedno je i polazišna točka za *spacio* – tradicijsku konobu ili mjesto gdje se čuva vino, događaju društvene večeri uz glazbu, vino, ribu i ribarske priče. Za istaknuti je i projekt „Batani puti“ koji se odnosi na tematske ture *batanama* ili šetnje gdje posjetitelji upoznaju Rovinj uz *storytelling* članova udruge (*isto, str. 290*).

Navedeno čini okosnicu priče *Batane*. Ono nematerijalno, ono što nije sumirano u kakvom priručniku ili publikaciji najveća je vrijednost ovakvih inicijativa. Primjerice, kroz projekt Ekomuzeja *batana* obnovila se uporaba već gotovo napuštenog načina plovidbe na o glavno jedro (*isto*). Danas je *umijeće plovidbe latinskim i o glavnim jedrom duž hrvatske obale* postalo nematerijalnim kulturnim dobrom RH i kandidat za Unesco-ovu zaštitu (više: *Ministarstvo kulture i medija RH. Tradicijsko umijeće plovidbe latinskim i o glavnim jedrima duž hrvatske obale novo je nematerijalno kulturno dobro RH*). *Batana* je primjer kako entuzijazam i želja da se očuva baština mogu djelovati kao inspirativni model upravljanja baštinom u suvremenom kontekstu istovremeno utječući i na ekonomsko - turističku sliku područja u smislu razvoja „malog“, *small-scale* turizma, ali velikog u kontekstu očuvanja kulturne baštine i utjecaja na zaposlenost u najrazličitijim sektorima – graditeljstvu, glazbi, kulinarstvu, muzeologiji... (*Nikolić Đerić, 2015:291*). Upravo na ovom primjeru izražen je multiplikativni efekt tradicionalno usko vezan uz definiciju turizma.

Primjenjivost u odnosu na temu rada očituje se u implementaciji etnološke baštine u aktivnosti turizma posebnih interesa kroz formu ekomuzeja. Ekomuzej *Batana* nije samo statična prezentacija gradnje *batane* već je oživljavanje tradicijskih praksi prisutnih u zajednici povezanih s *batanom* – pjesme, plesa, gastronomije, jezika... i motivacija zajednice u kontinuiranom sudjelovanju i opetovanom stvaranju postava ekomuzeja. Na primjeru *Batane* itekako se može učiti i preslikati njihov uspješan model na sve inicijative kojima je cilj „življenje baštine“.

5. TEORIJSKI PREGLED: TURIZAM POSEBNIH INTERESA

Turizam kao jedna od najbrže rastućih i najdinamičnijih „industrija“ danas u svijetu svoj ubrzani razvoj, u globalnom smislu, doživljava od sredine 20. stoljeća povećanjem količine slobodnog vremena raspoloživog za odmor, napretka zračnog prometa i razvoja srednje klase kao nositelja turističke aktivnosti. Turizam se razvijao ukorak s vremenom, a često i, na neki način, brže od vremena odnosno brže no što je kapacitet zajednice da obnovi svoje resurse - na taj način stvarajući i određene probleme s kojima se sve teže nositi, posebice u zajednicama koje svoj razvoj duguju iznimnim prirodnim resursima koje su mamac velikom broju posjetitelja. U prvom redu ti se problemi odnose na onečišćenje okoliša, uzurpiranje prirodnih kapaciteta gradnjom objekata za turizam, brojne komunalne probleme, *turistifikaciju* cijelih gradskih jezgri i odlazak domicilnog stanovništva, trivijalizaciju kulturne baštine i sl. Turizam može ostvariti veliki pritisak na okoliš posebice u uvjetima kad se događa brzo i intenzivno, odnosno kad veliki broj turista u kratkom vremenu posjećuje relativno ograničeno područje (*Kružić, 2004:97-100*).

Za razliku od masovnog turizma, unutar turističkog tržišta manje su turističke niše kojima se zadovoljavaju najraznovrsniji interesi posjetitelja određenog područja. O turizmu posebnih interesa govorimo kada „motivacija putnika i donošenje odluka ovise o određenom posebnom interesu, s naglaskom na aktivnost/aktivnosti i/ili odredišta i okruženje“ (*Trauer, 2006:183-200*). Turizam posebnih interesa (*Special Interest Tourism - SIT*) je oblik turizma koji se usredotočuje na specifične interese i aktivnosti posjetitelja. Umjesto općeg turističkog iskustva, SIT pruža priliku za dublje istraživanje određenog interesa, hobija ili strasti putnika.

Cilj turizma posebnih interesa je pružiti posjetiteljima dublje i autentičnije iskustvo, kao i mogućnost da se posvete svojim interesima ili hobijima tijekom putovanja. Ovakav oblik turizma često uključuje sudjelovanje u specifičnim aktivnostima, edukativnim programima, radionicama ili događajima koji su usko povezani s odabranim interesom.

Ovaj oblik turizma donosi mnoge koristi, uključujući poticanje lokalnog gospodarstva, očuvanje kulturne baštine, promociju prirodnih i kulturnih resursa te razmjenu znanja i iskustava između posjetitelja i lokalne zajednice.

Turizam posebnih interesa odgovor je na brojne probleme koje je u svojoj genezi od sredine prošlog stoljeća do danas generirao masovni turizam i nastavak je koncepta alternativnog turizma. Podrazumijeva selektivni pristup turističkom tržištu i obraća se posebnim interesnim skupinama čije potrebe želi zadovoljiti, a manifestira se kroz različite

forme turističke djelatnosti orijentirane ka posebnim oblicima ruralnog turizma kao šireg pojma pod čijom se kapom manifestiraju *ekoturizam, turizam maslinovog ulja, agroturizam, gastro turizam, volonterski turizam* i mnogi drugi pojmovni oblici turizma posebnih interesa.

U posebnim oblicima turizma uspješno se mogu primijeniti principi i niti vodilje ekomuzeja. Ekomuzeji su fokusirani na širi, holistički pristup baštini i identitetu i važni su za održivi razvoj lokalne zajednice te za mudro i odgovorno usmjeren turizam u zajednici. Naglasak je uvijek na očuvanom prirodnom okolišu uz skrb o tradicijskim praksama i identitetu lokalne zajednice koja se na održiv način uključuje u turističke vode.

Baštinu u suvremenom kontekstu, posebno u turizmu, treba znati interpretirati i njome „upravljati“. Željena autentičnost baštinskog turizma treba biti ona funkcionalna, u stvarnoj uporabi, a od najveće važnosti je ravnoteža između zaštite i korištenja (*Howard, 2003:17*).

Baština uvijek nekome znači više od samog isticanja njenih unutarnjih vrijednosti (*isto, str. 113*), ona u ljudi izaziva emocije i upravo je prisutnost emocija najveća baštinska vrijednost. *Baštinski turizam* inspiraciju pronalazi upravo u univerzalnim emocijama koje izaziva u različitim skupina dionika. Posjetitelji će, sudjelovanjem u tradicijskim aktivnostima, na jedan dublji način osjetiti vezu s lokalnom zajednicom te bolje razumjeti lokalnu kulturu.

Međutim, nisu samo turisti u klasičnom smislu te riječi motivirani baštinom (*isto, str. 25*). Tu su i svi ostali dionici koji tu pronalaze dio svog vlastitog identiteta – lokalno stanovništvo i ono iz šireg regionalnog područja, učenici, studenti, agronomi, poljoprivrednici, volonteri, avanturisti, ekolozi, povjesničari, biciklisti, šetači – niz je zapravo beskonačan i raznolik. Valorizirana baština namijenjena je različitim dionicima (*isto*). Oni koji će pristupiti (re)valorizaciji baštine mogu, u ovom slučaju, biti ekomuzeji i u svom djelovanju uvijek iznova buditi veze između lokalne zajednice i svoje baštine istovremeno djelujući i kao dionici turizma posebnih interesa ili usko surađujući s njima. Baština se štiti upravo zbog ljudi koji ne moraju nužno biti turisti - oni mogu biti njeni vlasnici ili to može biti lokalna vlast koja ju želi očuvati (*isto, str. 50*). Turizam će zapravo doći posljedično, nakon ili paralelno s „oživljavanjem“ baštine i njenom „pretvorbom“ u nove oblike. Paralelno s motivacijom lokalne zajednice i na širem, strateškom planu razvijat će se i svi oblici baštinskog turizma – generalno se ti oblici mogu svrstati pod kapu turizma posebnih interesa kao suprotnost masovnom turizmu.

Baština ne može postojati samo u prošlom vremenu, odnosno njena veza s prošlošću ne znači da ona tamo treba i ostati (*Howard, 2003:19*). U smislu onoga što prenosimo iz prošlosti u sadašnjost ona više ne može postojati kao takva, možemo ju (re)interpretirati, podariti joj

novu funkcionalnost. Kroz formu ekomuzeja redefinira se baština, ali i aktualni odnos prema baštini u zajednici – štiti se određeni baštinski element, ali se ta ista baština živi, ponovo vrednuje i u različitim pojavnim oblicima turizma. Upravo onoliko koliko zajednica sama sebe „održava“, toliko će živa biti slika koju će odaslati u svijet. Turizam baštine u sebi objedinjuje jedno i drugo – brigu o kulturnoj i prirodnoj baštini i održivi razvoj turizma.

U fokusu očuvanja krajobraznih posebnosti, baštinski prostor traži sudjelovanje stvarnih ljudi i stvarne akcije u cilju njegove revitalizacije u suvremenom dobu. Hoće li takav skup akcija potaknuti i turističke akcije? Logično je pretpostaviti da hoće, uzevši u obzir mikrolokaciju i nacionalne turističke pokazatelje.

Hrvatska je zemlja bogate kulturno – povijesne baštine. Kulturni turizam se, prema podacima iznesenim u *Akcijskom planu razvoja kulturnog turizma (Institut za turizam, 2015)*, smatra vodećim motivacijskim faktorom hrvatske turističke ponude (*isto, 2015:4*). *Turizam baštine i kreativni turizam* među najrelevantnijim su proizvodima hrvatskog kulturnog turizma.

Rezultati istraživanja Tomas pokazali su da naši gosti najvišom ocjenom vrednuju *ljepotu prirode i krajolika* (u Šibensko – kninskoj županiji čak 97,1%), dok su istovremeno najmanje zadovoljni *prometom u mjestu boravka* (*više u: Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj - TOMAS Hrvatska 2019*). Kao glavne smetnje u destinaciji istaknute su *gužve na kupališnim prostorima, ulicama te neprimjereno odloženo smeće, nemogućnost odvajanja otpada, buka i neugodni mirisi* (*isto*). Glavni motivi dolaska su *more i priroda* (*isto*). U Šibensko – kninskoj županiji 85,5% gostiju kao glavne aktivnosti za vrijeme boravka u destinaciji ističu *plivanje / kupanje*, a 36,2% gostiju *posjet zaštićenim prirodnim područjima* (*isto*). Zanimljivi podatci su i oni o učestalosti dolazaka izvan ljetne sezone - 45,3% gostiju posjetilo je Šibensko – kninsku županiju dva ili više puta (*isto*).

Iz navedenog se može zaključiti da, gledajući sa strane potražnje, postoje opravdani razlozi ulaganja u očuvanje krajobraznih vrijednosti i diverzifikaciju turističke ponude u korist turizma posebnih interesa. Posebni oblici turizma koji će se razvijati u formi ekomuzeja koriste baštinske resurse valorizirane kao *muzej na otvorenom* s naglaskom na očuvanje tradicijskih praksi i kulturnog identiteta. Krajolik treba doživjeti kao živu i, prije svega, aktivnu pozornicu zavičajne baštine. Ekomuzeji su tu kako bi, u suradnji sa zajednicom, koncept kulturnog identiteta stavili u prvi plan - kako bi očuvali *nematerijalno* jednako kao i *materijalno*.

5.1. Ekoturizam – pojavni oblik ruralnog turizma i platforma za razvoj ekološkog poduzetništva

Ekoturizam jedan je od pojavnih oblika ruralnog turizma i jedan od poželjnih turističkih modela koji se može razvijati u okviru zaštićenog područja posebnih krajobraznih vrijednosti.

Ruralni turizam je turizam ruralnog područja i ostvaruje se izvan urbanih sredina. Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (UNWTO) odnosi se na vrste turističkih aktivnosti povezane s odmorom u prirodi, poljoprivrednim aktivnostima, uživanjem u ruralnom načinu života, gastronomiji i ruralnoj kulturi. Ruralni turizam uključuje tradicijsko graditeljstvo, poljoprivrednu djelatnost, posebne tradicijske vještine i umijeća te uživanje u osobitim vrijednostima krajobraza (...*kultivirani krajolik, park prirode...*) ili položaju unutar posebne arhitektonske ili kulturne cjeline (*Demonja, Baćac, 2013:137*). Zanimljivo je da je ruralni turizam zanimljiv posjetiteljima koji dolaze iz često potpuno suprotnih, urbanih sredina, upravo zbog tradicionalnih aktivnosti u kojima mogu sudjelovati i jednostavnosti života.

Najvažnije obilježje ruralnog turizma, osobito u današnje doba ugroženosti ruralnih krajolika pretjeranim masovnim turizmom, jest njegova vezanost uz čisti okoliš - ovaj tip turizma ne napada prostor, „ne guta ga“, a za potrebe pružanja turističkih usluga koristi postojeću, tradicijsku arhitekturu (*isto, 2013:134*).

Upravo prostor jedna je od ključnih sastavnica i razlogom pojave ekoturizma kao vida turizma posebnih interesa. Prema nekim autorima, *ekoturizam* više je od toga, on je svojevrsan pokret, „stav, etika način ponašanja“ (*Demonja, Ružić, 2010:32*). Aktivnosti ekoturizma usmjerene su prema osviještenim gostima koji zaštitu prirode i okoliša (*Miljak, Bačić i Kitić, 2012:327*) u odabranoj destinaciji stavljaju ispred drugih, „turističkijih“ sadržaja. Ekoturisti su ljubitelji podjednako prirodne i kulturne baštine.

Teorijska obilježja ekoturizma govore da se radi o turizmu malih razmjera, održivim praksama bliskim okolišu, pojedinačnim gostima ili manjim grupama, naglasak se stavlja na kvalitetu proizvoda i osobnost usluge, a u ekoturista je prisutno zanimanje za lokalni proizvod, običaje i kulturu lokalnog stanovništva i autentičnost. Ekoturizam pomaže u promicanju odgovornog ponašanja i podizanju svijesti o potrebi zaštite prirode i često se odvija upravo u zaštićenim područjima (*isto*).

Različiti su oblici kreativnih turističkih aktivnosti koje se mogu obavljati u ruralnom krajobrazu – pješačenje rutama i stazama (u suhozidu), *trekking* ili *trail* natjecanja - kao vid avanturističkog turizma, jahanje, ribolov, kreativne suhozidne radionice, gastronomski

doživljaji – poput degustacija maslinovog ulja na autentičnoj lokaciji pod maslinama, izložbe u prirodnom ambijentu – zašto ne u (obnovljenim) bunjama i mnoge druge koje tek treba osmisлити.

Poticanjem razvoja ekoturizma otvaraju se mogućnosti razvoja *ekološkog* ili *zelenog poduzetništva* kao mogućeg modela razvoja za subjekte koji djeluju na područjima pod posebnom prostornom zaštitom. Moguć je razvoj *etno-eko-sela* koji u svojoj fizionomiji podrazumijevaju tradicijski graditeljski sklop i okupljaju više zelenih poduzetnika ili stanovnika lokalne zajednice na jednom mjestu i potom zajedno djeluju prema turističkom tržištu, eko-tržnica na kojima postoji mogućnost prodaje vlastitih poljoprivrednih proizvoda, putujućih tržnica domaćih proizvoda, različitih tematskih aktivnosti poput *birdwatchinga* ili ribičkih susreta, natjecanja u prirodi za sportaše rekreativce i mnogih drugih aktivnosti.

Primjerice, na području kojim upravlja Javna ustanova PP Vransko jezero kroz koncesijsko odobrenje izdano od strane Ustanove moguće je „pružanje usluga vođenje tura promatranja ptica, pružanje usluga terenskog i rekreativnog jahanja ili prodaja vlastitih poljoprivrednih proizvoda proizvedenih na OPG-u, na vlastitom štandu ili klupi izvan tržnice na malo uz javno-prometnu površinu“ (više u: *Javni poziv za prikupljanje ponuda za izdavanje koncesijskih odobrenja za obavljanje djelatnosti na području Parka prirode Vransko jezero*). Lokacije pružanja ovih usluga su označeni makadamski i poljski putovi, drvene poučne staze u ornitološkom rezervatu te ostala posjetiteljska infrastruktura. Posebno se vrednuje dodana vrijednost u kontekstu zaštite prostora, bioraznolikosti, ekološke mreže, krajobraznih vrijednosti te edukacije i informiranja javnosti o Parku prirode Vransko jezero (*isto*).

Aktivnosti koje spadaju u zeleno poduzetništvo mogu biti razvoj ekološkog maslinarstva, uzgoj autohtonog aromatičnog i ljekovitog bilja, ekološko pčelarstvo ili voćarstvo. Aktivnosti zelenog poduzetništva koje se mogu primijeniti na ovaj prostor i kroz koje se pružaju i turističke usluge su svakako i ekološki uzgoj ribe, školjkarenje i ekološka poljoprivreda (više u: *Zeleno poduzetništvo Dalmacije, priručnik*).

Paralelno s razvojem ovakvih i sličnih „zelenih“ aktivnosti razvija se i ponuda lokalne gastronomije u funkciji ruralnog turizma.

5.2. Agroturizam kao pokretački oblik ruralnog turizma

Agroturizam je najuže definiran pojavni oblik ruralnog odnosno seoskog turizma, a uključuje aktivni odmor i sudjelovanje u aktivnostima obiteljskih seoskih domaćinstava (*Jelinčić, 2007:270*). Kao prirodni sljednik poljoprivrednih i ekoloških aktivnosti u prostoru

jedan je od pojavnih oblika seoskog odnosno ruralnog turizma kao šireg pojma (*isto*). Agroturizam u sebi spaja dvije djelatnosti – turizam i poljoprivredu (*Brščić, Franić, Ružić, 2010:34*). Agrikulturne površine omeđene suhozidom izniman su resurs u turizmu posebnih interesa. Oblikovanje i nastajanje ovih krajolika, u koji svakako spadaju i Modrave, važan su dio kulturnog identiteta lokalne zajednice. Tradicijska poljoprivreda u novije je vrijeme vrijedan baštinski resurs koji treba prepoznati i razvijati prema održivim principima generirajući dobrobit za lokalno stanovništvo i uz minimalne negativne učinke po okoliš.

Agroturizam kao javni oblik seoskog turizma dozvoljeni je model razvoja turizma prema prostorno – planskoj dokumentaciji (*više: Prostorni plan Šibensko – kninske županije, Općine Tisno i PP Vransko jezero*), a njegov razvoj treba poticati lokalnoj zajednici bliskim komunikacijskim metodama, kao i subvencijama.

Agroturizam predstavlja iskustvo i doživljaj za onoga tko u njemu sudjeluje, kreativna je platforma i mjesto susreta dionika ruralnog turizma. Mogućnosti koje pruža posjetiteljima su boravak na obiteljskom ili seoskom domaćinstvu, sudjelovanje u radovima u polju ili berbi, obilasci i tematske ture te s tim povezani gastronomski doživljaji (*Jelinčić, 2007:270*). Nositelji aktivnosti su seoska obiteljska domaćinstva, a upravo lokalno stanovništvo ostvaruje najveću korist od agroturizma – ne turistički radnici ili hotelski sektor (*isto*). Realizira se u kampovima, malim obiteljskim hotelima, pansionima isto kao i na poljoprivrednom gospodarstvu. Ukoliko se, uz ostale turističke usluge, agroturističko gospodarstvo vodi i načelima ekološke poljoprivrede tada se može govoriti i o agroekoturizmu (*više u: Zeleno poduzetništvo Dalmacije, priručnik*).

Agroturizam se može ostvariti kroz pružanje usluga prehrane, smještaja ili kombinacije to dvoje (*Demonja., Ružić, 2010:27*). Lokacija pružanja usluge mogla bi biti sasvim tradicionalnog tipa – unutar tradicijskog objekta (npr. bunje) ili jednostavno na otvorenom. Primjerice, u agroturizmu čest je slučaj najma ruralnih kućica i održavanja seoskog gospodarstva u okviru njega, ali u slučaju kad nema klasičnog gospodarstva - moguć je i „najam“ maslinika, a *agroturiste* se može uputiti u način održavanja maslina i obrade tla vezano uz određeno doba godine ili jednostavno sudjelovanje u berbi maslina i preradi ulja. Otvoreni prostor koji ima izrazitu krajobraznu privlačnost poput Modrava lako postaje pozornica na kojoj se događaju razne kreativne aktivnosti – radionice, izložbe, tematske ture, predavanja pa i sportske igre i sl.

U Italiji postoji jasno definirana sustavna podrška ovom vidu turizma i na nacionalnoj i regionalnoj razini (*Pamuković, Dorbić, Radeljak, 2016:54*). Zakonodavac je još 1985. propisao zajedničku strategiju prema razvoju poljoprivrede i turizma u okviru posebnog zakona - danas u okviru najnovije varijante istog zakona *Legge nazionale sull'agriturismo 96/2006 (Jelinčić, 2007:282)*. Prema tom Zakonu, poljoprivreda i turizam pripisani su regionalnoj nadležnosti, a osnovni ciljevi su razvoj „primjerenih“ oblika turizma motiviranog specifičnim obilježjima teritorija, poticaj održavanju ruralnog načina života i održavanju poljoprivredne aktivnosti uz diverzifikaciju poljoprivredne proizvodnje, obnova ruralnog graditeljskog naslijeđa i zaštitu ruralnog krajobraza, a osobito je važno spomenuti i poticaj razvoju karakterističnih proizvoda ruralnog domaćinstva (*više: La nuova legge sull'agriturismo*). Naglasak Zakona direktno je na potpori poljoprivredi, a indirektno i turizmu (*isto*). Italija je 2019. godine imala ukupno 300 tradicijskih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda zaštićenih oznakom DOP (*Denominazione di Origine Protetta*) od čega najveći udjel ostvaruje sektor voća, povrća i žitarica, zatim sirevi i ekstra djevičansko maslinovo ulje (*vidi: ISTAT 2019*).

Italija na godišnjoj razini provodi istraživanje i administriranje liste zaštićenih proizvoda u okviru ovog Zakona. Aktivni proizvodi su oni za koje se provodi proizvodnja i/ili prerada, te oni koji se kontroliraju i certificiraju u referentnoj godini (*isto*).

Važno je reći da je prva agroturistička organizacija u Italiji, *Agriturist, associazione nazionale per l'agriturismo, l'ambiente e il territorio* (*vidi: Agriturismo.it, web mjesto*), osnovana još 1965. godine u cilju promocije nacionalnih poljoprivrednih proizvoda i zaštite ruralnog ambijenta, a značajno doprinosi donošenju talijanskih agroturističkih politika (*isto*).

Poticanje razvoja agroturizma je zapravo prilika za ponovno buđenje motivacije dionika u tradicionalno ruralnim područjima gdje se zapustila ili degradirala agrarna djelatnost i njeno revaloriziranje u pravcu turizma. U Modravama je jednaka situacija. Prostor posjeduje naglašenu ekološku komponentu, a može se dodatno brendirati u ovom pravcu u okviru zaštićenog područja što otvara i dodatne razvojne mogućnosti. Trend zdrave prehrane u svijetu je danas osobito raširen, a kombinacija zelene poljoprivrede i gastronomskih doživljaja u okviru agroturizma otvaraju nove održive turističke pravce za potencijalne „agro-poduzetnike“.

5.2.1. Istarsko iz Vodnjana / Istrian de Dignan – ekomuzej (Istra)

Ekomuzej Istrian de Dignan neprofitna je udruga osnovana u cilju promicanja i očuvanja materijalne i nematerijalne ruralne kulturne baštine i tradicionalnih resursa Istarske županije u Vodnjanu. Ekomuzej je osnovan i kako bi poboljšao kvalitetu lokalnog života, promovirao

vrijednosti suradnje, rada i solidarnosti između članova i lokalne zajednice (vidi: *Istrian de Dignan – ekomuzej, web mjesto*).

Ključne riječi kojima se ekomuzej vodi u promicanju ciljeva udruge jesu *kultura – poljoprivreda – turizam*. Članovi udruge rade zajedno na razvijanju projekata kako bi zadovoljili lokalnu potražnju i valorizirali globalno nedovoljno iskorištene resurse – mahom one poljoprivredne. Među glavnim ciljevima udruge su održavanje i kultiviranje zemljišta, vraćanje u uporabu zapuštenih ili napuštenih objekata i poljoprivrednih površina te očuvanje izvornih sorti i biološke raznolikosti (*isto*).

U okviru ekomuzeja može se posjetiti Muzej lokalne zajednice „Kuća tradicija“ u Vodnjanu. Kuća tradicija čuva zavičajne uspomene ovog grada i posjetitelje, ali i lokalnu zajednicu, podsjeća na proizvodne procese, alate, namještaj i ambijent nekadašnje vodnjanske obučarske radnje. Dio predmeta inventariziran je i katalogiziran u inventarnim knjigama Etnografskog muzeja Istre (*isto*).

Od projekata i međunarodnih umrežavanja u kojima Ekomuzej djeluje može se od 2019. istaknuti sudjelovanje u globalnom pokretu *Slow - Food* koji se bavi očuvanjem i zaštitom poljoprivredne i prehrambene kulture zajedničke lokalnim zajednicama diljem svijeta koje su se prepoznale u postulatima ovog pokreta. Ekomuzej Istarsko iz Vodnjana u okviru projekta želi očuvati poljoprivrednu i prehrambenu baštinu Istre. Fokus projekta je na mladima kojima se u okviru ciljeva projekta želi otvoriti nove perspektive na polju održivog razvoja unutar lokalne zajednice promovirajući lokalnu gastronomiju i agroekologiju kroz plasman u turizmu (*isto*).

Pretragom kreativnih i vizualno dojmljivo osmišljenih mrežnih stranica Ekomuzeja nailazi se na mnoštvo sadržaja. Zajednička im je nit vodilja tradicijska kultura Istre. Na interaktivnoj karti mogu se pronaći različite lokacije koje se mogu posjetiti - počevši od kreativnih murala koji se mogu naći na različitim lokacijama u Vodnjanu, preko degustacija tradicionalnih istarskih proizvoda, restoranskih ponuda, biciklističkih staza, istarskih *kažuna* i suhozida, sakralnih objekata, palača i gradina, gradskih trgova i lođa, vinograda, eko – polja i OPG-ova te raznih događaja i tradicijskih postaja sve u cilju umrežavanja i zajedničkog nastupa na tržištu. Ekomuzej nudi posjete uz stručno vodstvo, mogućnost degustacija i sudjelovanja u različitim aktivnostima poput radionica rezidbe maslina ili tečaja rasadništva. Izložbe i prezentacije u muzeju pružaju uvid u tradicionalne obrte, poljoprivredne prakse, umjetničke izraze i druge aspekte života u Istri kroz stoljeća.

Na ovom primjeru dobre prakse vidi se kako se može vrednovati prostor, ali i omogućiti ekonomski razvoj okolnog ruralnog područja poticanjem tradicijskih agrikulturnih praksi i očuvanjem lokalnog identiteta. Ekomuzej Istarsko iz Vodnjana dobar je primjer baštinskog turizma s naglaskom na gastro i agroekološki turizam, ali i kreativni, aktivni i druge pojavne oblike turizma posebnih interesa.

5.3. Olive – Oil Tourism / Oleoturizam / Turizam maslinovog ulja

U zemljama Mediterana sve uspješniji je *oleoturizam* ili *turizam maslinovog ulja* kao vid turizma posebnih interesa (*Pulido-Fernández, Casado-Montilla, Carrillo-Hidalgo, 2019:1*) koji uspješno u odnos stavlja elemente prirodne i kulturne baštine te tradicijskih praksi unutar zajednice. Kad govorimo o turizmu maslinovog ulja treba imati na umu i poseban osjetilni efekt koji u promatrača izaziva pogled na maslinama oplemenjen krajobraz tako da se može govoriti i o posebnoj vrsti krajolika - *krajoliku masline*.

Turizam maslinovog ulja je poseban oblik turizma koji se fokusira na promociju i doživljaj maslinovog ulja i povezanih aktivnosti. Sve više dobiva na popularnosti zbog rastućeg interesa za gastronomiju, kulturu hrane i lokalno proizvedene proizvode (*isto, str. 3*).

Ovaj oblik turizma promovira održivi razvoj ruralnih područja i ekološke aktivnosti, podržava lokalne proizvođače i doprinosi očuvanju kulturne baštine povezane s maslinovim uljem. Posjetitelji imaju priliku učiti o proizvodnom procesu maslinovog ulja, otkrivati njegove zdravstvene koristi, uživati u okusu različitih sorti maslinovog ulja te doživjeti krajolike maslinika. Sudjeluje se u aktivnostima poput sudjelovanja u berbi maslina i procesu prerade ulja te degustacija različitih vrsta maslinovih ulja. Također, posjetitelji mogu upoznati tradicionalne tehnike uzgoja maslina, sudjelovati u radionicama o pripremi hrane s maslinovim uljem, posjetiti muzeje ili izložbe posvećene maslinovom ulju te kupiti različite proizvode od maslinovog ulja u oleotekama.

Turizam maslinovog ulja proizlazi iz tri tipa turizma općih interesa – ruralnog, prirodnog i kulturnog (*isto, str. 2-3*). Podrazumijeva oblik turizma kojem je glavni motiv turističkih kretanja uživanje u kulturi masline i maslinovom ulju. Turizam maslinovog ulja manifestira se na različite načine i obično uključuje kombinaciju uživanja u lokalnoj gastronomiji, prirodnim i kulturnim znamenitostima. Može biti okidač razvoja cijelih regija kroz svoj poticaj razvoju lokalnog poljodjelstva i obrtništva. Turisti koji putuju kako bi iskusili ovu vrstu doživljaja kroz kulinarsku kulturu određenog kraja neće upoznati samo lokalnu gastronomiju baziranu na kulturi maslinovog ulja nego i cijelu kulturno – povijesnu dimenziju

područja u kojem se nalaze, povezana znanja i vještine, tradicijske poljoprivredne prakse povezane s proizvodnjom ulja, običaje i lokalnu kulturu.

Ovakav oblik turizma često se razvija u regijama s bogatom tradicijom maslinarstva. Turizam maslinovog ulja u uskoj je vezi s ruralnim turizmom, prirodnim krajolikom i gastronomijom. Turizam maslinovog ulja ili *oleoturizam* sredstvo je diverzifikacije poljoprivredne proizvodnje nekog područja i njenog preusmjeravanja u sekundarni, tercijarni i ostale uslužne sektore s ciljem razvoja novih proizvoda.

Turizam maslinovog ulja ili *olive – oil tourism* (OOT) je u (nekim) mediteranskim zemljama, ali i svjetskim etabliranim maslinarskim regijama ili zemljama, doživio svojevrsnu metamorfozu i prešao iz stanja puke krajobrazne specifičnosti u cijelu industriju doživljaja baziranu na maslinovom ulju i sekundarnim proizvodima od masline. Razvile su se nove djelatnosti bazirane na kulturi maslinovog ulja i, uz ekonomsku, utjecale i na diverzifikaciju turističke ponude u najrazličitijim aspektima – od samog proizvodnog procesa preko uporabe maslinovog ulja u svakodnevnom životu do degustacija i kušanja (*Pulido-Fernández, Casado-Montilla, Carrillo-Hidalgo, 2019:1*).

Španjolska je vodeći svjetski proizvođač stolnih maslina i maslinovog ulja (*Sánchez-Martínez, Paniza Cabrera, 2015:16*). Pregledavajući mrežne stranice španjolske nacionalne turističke organizacije (*vidi: Spain.info*) vidi se da španjolski *turizam maslinovog ulja* obiluje primjerima dobre prakse. Pojedini proizvođači su industrijalizirali svoju proizvodnju te dobar dio prihoda ostvaruju kroz inozemna tržišta. Značajan je broj aranžmana s kombiniranim razgledom maslinika i tradicionalnih mlinova i podruma, berba ili sudjelovanje u preradi, odmor i opuštanje u *olive-oil spa* centrima do različitih gastronomskih aktivnosti i degustacija te uživanja u posebnim jelima na bazi maslinovog ulja. Velik je broj kozmetičkih proizvoda i usluga koje za bazu i inspiraciju koriste maslinu i maslinovo ulje. U aranžmanima se spajaju elementi kulturnog, gastronomskog ili lječilišnog turizma što svakako treba gledati kao priliku za plasman domaćih proizvoda i usluga i priliku za unaprjeđenje proizvodnje. Andaluzija, primjerice, participira u ukupnoj španjolskoj proizvodnji ulja s 80% (više u: *Millán, Arjona, Amador, 2014:179*) te se na ovaj vid turizma može gledati i kao na sredstvo ruralnog razvoja. U ovom kontekstu treba dodati da je španjolski *oleoturizam* dobrim dijelom baziran na intenzivnom maslinarstvu što ne može biti slučaj u Modravama gdje se gotovo isključivo može govoriti o ekstenzivnom (tradicijskom) maslinarstvu. No, bitno je uočiti potencijal koji ovaj vid turizma pruža.

U Italiji je u okviru zajedničke agroturističke politike ekstra djevičansko maslinovo ulje na trećem mjestu prema udjelu u broju proizvoda zaštićenog podrijetla (DOP) (*vidi: ISTAT 2019:2*). Prema proizvodnji proizvoda biljnog podrijetla gotovo 105 tisuća hektara površine odnosi se na površine pod maslinama za proizvodnju Toskanskog ulja (*Olio Toscano*), Ulja Bari (*Olio Terra di Bari*) i Sicilijanskog ulja (*Olio Sicilia*) – sve s najvišom razinom kvalitete u pogledu izvornosti i priznate od strane EU - oznakom izvornosti DOP (*isto*). Zanimljivo je primijetiti da se sektor maslinovog ulja potvrđuje kao sektor s najvećim udjelom poduzetništva žena (*isto, str.6*).

Oleoturizam kao oblik turizma posebnih interesa direktno je vezan uz agroturizam ili ruralni turizam koji u kontekstu obrade teme ima uporište i u prostorno – planskoj dokumentaciji propisanoj kao adekvatnoj na prikazanom području.

Turizam maslinovog ulja multiplicira svoj učinak na lokalno gospodarstvo na više različitih načina – potiče obnovu tradicijskog maslinarstva, obnovu suhozidne baštine, diverzifikaciju poljoprivredne proizvodnje, diverzifikaciju turističke ponude, razvoj lokalnog obrtništva, a pravilno usmjerenim mjerama odgaja novu generaciju „agro-eko-poduzetnika“. Tradicijsko maslinarstvo je element kulturne baštine. Bavljenje ekološkim maslinarstvom može biti i pitanje nekog novog suvremenog ruralnog *lifestyle-a*.

5.3.1. Muzej uja u Škripu, otok Brač

Dobar domaći primjer kao nositelja aktivnosti turizma maslinovog ulja je *Muzej uja* u Škripu na otoku Braču. Muzej je jedinstvena kulturna atrakcija koja se fokusira na bogatu povijest i tradiciju proizvodnje maslinovog ulja na Braču. Uljara je osnovana 1864. u obitelji Josipa Krstulovića. Početkom 20. stoljeća nadograđena je novim, *Thomas Holt* prešama za masline dobavljenim iz Trsta. Prerada se nastavila sve do 1963. godine kad uljara prestaje s radom zbog uvođenja novih tehnologija (hidrauličke preše). Na početku 21. stoljeća (2013.) nasljednici obiteljske baštine pokreću inicijativu za restauraciju stare uljare i tako nastaje Muzej uja u Škripu (*web stranica Muzej uja*).

Muzej je otvoren za javnost kao kulturni spomenik koji svjedoči povijesti prerade maslinovog ulja na otoku Braču. Posjet Muzeju uja u Škripu pruža izvanrednu priliku da se uroni u svijet maslinovog ulja, upozna se s kulturnom i povijesnom baštinom otoka Brača te uživa u jedinstvenom gastronomskom iskustvu.

Muzej uja pruža posjetiteljima priliku da istraže proces proizvodnje maslinovog ulja kroz različite interaktivne prezentacije, izložbe i audiovizualne materijale. Posjetitelji mogu

naučiti o povijesti maslinarstva na otoku Braču, tradicionalnim metodama berbe maslina i procesu prerade ulja (*vidi: web stranica Muzej uja*). Također, posjetitelji doznaju o različitim sortama maslina i njihovim karakteristikama te o značaju maslinovog ulja u mediteranskoj prehrani i kulturi. Prilikom posjeta *Muzeju uja* mogu se vidjeti autentični alati i oprema koji su se koristili u proizvodnji maslinovog ulja, kao i tradicionalne preše za preradu ulja. Muzej nudi degustacije različitih vrsta maslinovog ulja, njihov meni uključuje različite varijante okusa, a može se uživati u bogatim aromama i okusima maslinovog ulja s otoka Brača (*isto*).

Zanimljivo je da se radi o privatnoj inicijativi. Baziran na stoljetnoj obiteljskoj povijesti, Muzej uja radi na principu agrikulturnog poduzetništva s naglaskom na tradicijsko maslinarstvo, preradu maslinovog ulja, povijest i težačku kulturu otoka Brača, gastronomiju baziranu na maslinovom ulju. Muzej je nositelj oznake *Kulinarske baštine Europe* koja predstavlja bogatu i raznoliku gastronomsku tradiciju, recepte, tehnike kuhanja i prehrabene navike tijekom stoljeća u različitim europskim regijama. Kulinarska baština Europe odražava kulturno naslijeđe, povijest, geografske uvjete i interakciju različitih kultura unutar Europe.

Muzej uja izvrstan je primjer upravljanja kulturnom baštinom u suvremenom dobu uz korištenje „community heritage“ pristupa kroz prepoznavanje važnosti lokalne zajednice u očuvanju i revitalizaciji kulturne baštine na način da upravo aktivna zajednica postaje i aktivni čuvar i promotor baštine. Slično principima ekomuzeologije, potiče se integracija ekoloških, kulturnih, gospodarskih i socijalnih aspekata u očuvanju i upravljanju baštinom.

5.4. Kulturni, kreativni, aktivni i volonterski turizam kao pojavni oblici turizma posebnih interesa

Kulturni turizam smatra se turizmom posebnih interesa te se definira kao „posjeti osoba izvan njihova stalnog mjesta boravka, motivirani u cijelosti ili djelomično interesom za povijest, umjetnost, naslijeđe ili stil života lokaliteta, regije, grupe ili institucije“ (*vidi: Strategija razvoja kulturnog turizma, str. 5*). „Tom definicijom kultura obuhvaća i tzv. opipljivu kulturu – muzeje, galerije, koncerte, kazališta, spomenike i povijesne lokalitete, ali i neopipljivu kulturu poput običaja i tradicije, u skladu sa Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnog dobra, koji pod zaštitu stavljaju nepokretna, pokretna i nematerijalna kulturna dobra. Istovremeno, po definiciji, da bi se turisti smatrali kulturnim turistima, oni bar djelomično moraju biti motivirani željom da sudjeluju u kulturnim aktivnostima“ (*isto*). Kulturni turizam kao oblik turizma posebnih interesa suprotan je masovnom turizmu.

Temelji kulturnog turizma vezani su uz kulturnu baštinu i atrakcije – povijesnu i kulturnu baštinu, gastronomiju, umjetnost, arhitekturu, glazbu, kreativne industrije i žive kulture. Kulturni turizam se vezuje uz specifične *turističke niše* koje u novije vrijeme i same postaju pokretači turističkih kretanja (*više: Jelinčić, 2006*) umjesto njihova do sada aktualnog statusa kao dodane vrijednosti masovnom turizmu ili u nas razvijenog *turizma sunca i mora*. Kulturni turizam manifestira se u različitim pojavnim oblicima ovisno o području u kojem se realizira. Zapravo, teško je izdvojiti oblik turizma u kojem nema „kulturnog okidača“ kao jednog od pokretača aktivnosti ili kao faktora dodane vrijednosti dominantnom tipu turizma u nekom području.

U okviru pojava oblika kulturnog turizma razvio se i *kreativni turizam* kao oblik turizma posebnih interesa koji uključuje ovladavanje posebnim vještinama za vrijeme trajanja odmora (*Jelinčić, 2006.*). Kreativni turizam je oblik putovanja koji se temelji na kreativnosti, umjetnosti, kulturnim izrazima i interakciji s lokalnom kulturom. Ovaj oblik turizma naglašava stvaranje i sudjelovanje u kulturnim i kreativnim aktivnostima na odabranom odredištu (*isto*).

Glavne karakteristike kreativnog turizma odnose se na kulturnu interakciju i kulturno stvaranje, autentično iskustvo i održivost. Ovaj oblik turizma pruža priliku za stvaranje, učenje, inspiraciju i interakciju s lokalnom zajednicom, doprinoseći time razvoju zajednice i kulturnoj raznolikosti.

Aktivni turizam kao oblik turizma posebnih interesa koji se odnosi na aktivno provođenje odmora – motiviran posebice boravkom u zaštićenim područjima i krajobrazima iznimne ljepote, oblik je putovanja koji uključuje sudjelovanje u različitim tjelesnim aktivnostima i avanturističkim iskustvima na odabranom odredištu. Umjesto pasivnog promatranja, aktivni turizam potiče putnike da se fizički angažiraju, istražuju prirodu, kulturu i avanturističke aktivnosti. *Aktivni turizam* može obuhvaćati širok spektar aktivnosti, kao što su planinarenje, biciklizam, ronjenje, surfanje, jedrenje na dasci, jahanje, penjanje, skijanje, snježni sportovi i mnoge druge aktivnosti koje se temelje na interesima putnika i prirodnim ili kulturnim resursima odredišta.

Glavna obilježja *aktivnog turizma* uključuju fizičku aktivnost i povezanost s prirodom, ali i kulturnu interakciju. *Aktivni turizam* privlači putnike koji su ljubitelji avanture, prirode, tjelesne aktivnosti i žele iskusiti destinaciju na aktivan način. Osim što pruža jedinstvena iskustva, *aktivni turizam* također potiče održiv turizam, jer promiče svijest o prirodi, zaštiti okoliša i lokalnoj zajednici.

Posebno je zanimljiv i *volonterski turizam* kao oblik turizma koji motivira i pokreće posebno mlađu populaciju zbog svoje naglašene društvene komponente i ekološke osviještenosti. *Volonterski turizam* prakticira se često u sredinama koje trpe posljedice dugogodišnje zapuštenosti i gdje nedostaje intenzivnija institucionalna potpora, te tamo gdje je izražen utjecaj nevladinih udruga u javnom životu. *Volonterski turizam* kombinira putovanje i volontiranje kako bi se ostvario pozitivan utjecaj na zajednicu koja se posjećuje, a izrazito je naglašena komponenta doprinosa zajednici.

Suhozidna baština vrijedan je resurs u harmoniji s većinom navedenih modela turizma posebnih interesa. Kao krajobrazni motiv iznimne ljepote motivirat će posjetitelje na spoznavanje o prirodi njihova nastanka te tehnici gradnje. U posjetitelja će izazvati želju za sudjelovanjem u njihovu očuvanju i prirodnu fascinaciju ljepotom koja ih okružuje dok se kreću suhozidnim krajolikom. *Suhozidne rute* tematske su rute koje postoje u mnogim zemljama koje njeguju svoju suhozidnu baštinu i dijelom su turističkih politika.

Nositelji turističko - kulturnih politika na širem nivou trebaju razmotriti način postupanja s ovim tipom baštine – posebno jer se radi o nematerijalnoj baštini s imperativom očuvanja za slijedeće generacije. Prepoznata i od strane UNESCO-a, suhozidna baština krajobrazni je element koji pruža brojne mogućnosti u okviru razvoja kulturnog turizma.

5.4.1. Kulturni krajolik: Serra de Tramuntana, Mallorca

Primjer dobre prakse za postupanje s kulturnim krajolikom kojim dominira suhozidna baština je područje *Serra de Tramuntana* na otoku Mallorci u španjolskom Sredozemlju.

Izneseni podatci rezultat su istraživanja provedenog djelomično telefonskim putem i putem istraživačkog upitnika upućenog na *Vijeće otoka Mallorce* odnosno *Ured za održivost i okoliš* (*Consell de Mallorca, Sustainability and Environment Department*), uredu javne uprave s nadležnošću za otok Mallorcu. Ured je zadužen za očuvanje i održavanje kulturne baštine i tehnike suhozida i prirodnog okoliša te upravljanje pješačkim stazama, farmama i skloništima i Parkom prirode *Sa Dragonera*. Ovo područje uključuje 18 općina s oko 40 tisuća stanovnika koji uglavnom žive u ruralnim zajednicama odnosno selima, ali također i u prostoru raštrkanim individualnim obiteljskim domaćinstvima. Postoje razlike među općinama i područjima, neka s vrlo niskom gustoćom stanovništva.

Mallorca je 2022. godine zabilježila visok broj turističkih dolazaka (11,5 milijuna), a u godinama prije pandemije te brojke su se kretale oko 13 milijuna turističkih dolazaka. Visokom

sezonom smatraju period od lipnja do rujna, dok je „srednja sezona“ period od travnja do listopada i period „niske sezone“ od studenog do ožujka.

Na Mallorci je razvijeno više različitih vrsta turizma. Tradicionalni tip turizma (sunce i more) vezan je uz priobalje, plaže i topli dio godine. Ali, postoji i turistička aktivnost povezana s kulturnim i ekološkim aspektima koju je promicala lokalna uprava kako bi razvila održivost, potičući turizam u području zaleđa. Kulturni krajolik maslina, suhozidnih terasa i prirodno okruženje oplemenjuje zajednicu, što posebno cijene posjetitelji.

Serra de Tramuntana kulturni je krajolik prepoznat od Unesco-a. Radi se o planinskom području koje se pruža sjeverozapadnom stranom otoka Mallorce. Unescova zaštita je najvećim dijelom bila motivirana osobitim krajobraznim vrijednostima suhozidne baštine na ovom području. Taj krajolik je i danas obilježje lokalnog kulturnog identiteta i atrakcija neupitne vrijednosti u kontekstu kulturnog turizma. Suhozidi su tu, kao i drugdje, vezani uz agrikulturne tradicije tamošnjeg lokalnog stanovništva. Suhozidi su korišteni u poljoprivredne svrhe u strmom planinskom području, uglavnom za uzgoj maslina, ali i vinograda, agruma (gdje je dostupna voda), te rogača i badema. Suhozidi su korišteni i za gradnju planinskih staza. U krajoliku postoje i male kamene kućice - kolibe ili skloništa povezana sa starim načinima korištenja zemlje, za skupljanje snijega, peći za ugljen i vapno, skloništa za životinje itd. Postoje inicijative za obnovu i održavanje tradicionalne poljoprivrede, najviše maslinarstva. Maslinovo ulje s Mallorce zaštićeno je oznakom izvornosti od 2003. godine.

Osamdesetih godina 20. stoljeća na otoku Mallorci kao posljedica napuštenosti sela, degradacije baštine i smanjenja broja poznavatelja ovog umijeća (uglavnom treće dobi) pomalo nestaje umijeće suhozidne gradnje i s njom povezana znanja i vještine. Prva trening - radionica suhozidne gradnje održana je 1986. godine, s ciljem očuvanja znanja i obnove izvanredne suhozidne lokacije, staze *Camí des Barranc de Biniaraix*. Dvije godine kasnije, 1988., *Consell de Mallorca* preuzeo je upravljanje ovom radioničkom školom. Od tada su se nizale akcije obuke na Mallorci, usmjerene na nezaposlene osobe. Ovi programi, sufinancirani iz Europskog socijalnog fonda, omogućuju organizaciju radnih kampova koji kombiniraju teorijsku i praktičnu obuku s radom, namijenjenih mladima, a potom, krajem devedesetih, i starijim osobama. Danas je suhozidno obrtništvo u dobrom stanju, a aktivne su i udruge koje se bave suhozidnom baštinom.

U periodu između 1994. i 2003. provedena je inventarizacija površina pod suhozidnim terasama. Procjenom je utvrđeno 19 500 dužinskih kilometara potpornih zidova u planinama

Serra de Tramuntana koji zauzimaju površinu od 200 km², a uglavnom se nalaze na područjima do 600 m nadmorske visine (mada ih ima i iznad navedene granice). Uz potporne zidove, međašnji suhozidi su posvuda, koriste se za odvajanje posjeda i različite namjene zemljišta. Ovi granični zidovi na Mallorci nisu kvantificirani.

Consell de Mallorca samostalno razvija rutu za otkrivanje područja otoka Mallorce. Najrazvijeniji projekt je *Dry Stone Route*, staza koja ide kroz planinsku regiju Serra de Tramuntana, uglavnom starim planinskim stazama, u dužini od već 182 kilometra, dok je projektom predviđeno više od 350 km označenih lokacija. Suhozidna baština je ono što ovu stazu čini jedinstvenom i posebnom.

Slika 18. Suhozidna staza na Mallorci. Ruta de pedra en sec GR 221. Izvor: <https://caminsdepedra.conselldemallorca.cat/en/dry-stone-route-gr-221>

Consell de Mallorca je 2017. tehniku zidanja kamena usuho proglasio nematerijalnim dobrom od kulturnog interesa za Mallorcu. U zajednici je prisutno uvjerenje da su i prirodni i kulturni krajolik neophodni za turizam. Zajednice koje su dijelom ovog područja dijele zajednički osjećaj ponosa na krajolik kojeg baštine. Društvo je svjesno potrebe očuvanja okoliša i vezanih poljoprivrednih praksi upravo u cilju njegova očuvanja. Zaštitu područja smatraju neophodnom za ostvarenje tog cilja. Ipak, nekoliko lokaliteta ističu se kao mjesta s problemima prevelike posjećenosti – živopisno selo *Valldemossa*, rt i svjetionik *Formentor* te prirodna znamenitost *Sa Calobra*. Postoje dva glavna interpretacijska centra Serra de Tramuntana (*Finca pública de Raixa* i *Ca s'Amitger*), gdje posjetitelji mogu otkriti prirodni okoliš i život u

planinskom području i naučiti više o suhozidnim konstrukcijama. Njihov je osnivač regionalna uprava. Tu je i Etnološki park u Caimariju. Caimari je također i mjesto gdje posjetitelji mogu za vrijeme odmora, uz otkrivanje čari krajolika i učiti španjolski jezik.

Institucionalni okvir i politika potpore očuvanju suhozidne baštine smatraju se motivirajućim. Odjel za održivost i okoliš *Consell de Mallorca* ima više od 30 godina iskustva u obnovi, zaštiti i poboljšanju stanja suhozidne baštine i tradicijskog zanata zidanja suhozida na Mallorci. Oformljen je i poseban ured državne uprave, *ured za suhozide i planinarenje*, koji vodi nekoliko inicijativa za poboljšanje, očuvanje i podizanje svijesti o suhozidnoj baštini i umijeću gradnje. Ovakav pristup doveo je do obnove drevnih planinskih staza, a potom i do stvaranja velike mreže planinarskih putova. Većina njih dio je *Ruta de Pedra en Sec GR 221*, duge staze koja povezuje obje strane planinskog lanca Serra de Tramuntana.

Kulturni krajolik s dominantnim suhozidima na području Serra de Tramuntana cijeni se i unapređuje. Mlinovi za masline, podrumi, stare seoske kuće uključeni su u turističke ture jer imaju turističku vrijednost. „Suhozidni turizam“ ovog područja posebno se promovira i kroz *ured za suhozide i planinarenje* što samo po sebi dovoljno govori o važnosti koju ovaj oblik turizma ima za ovo područje. Obnavljaju se i održavaju suhozidne staze i baština. Na regionalnoj razini Balearske regije iz sredstava Europske unije dostupne su i poticajne financijske mjere za ekološku poljoprivredu. Suhozidne strukture su zaštićene zakonom. Putevi suhozida postali su glavni alat za održivi razvoj, privlačeći tisuće posjetitelja svake godine.

Prepoznavanje različitih tehnika i važnosti održavanja krajolika potaklo je inicijative koje promiču očuvanje suhozidnih struktura. Dobar primjer je dodjela subvencija za obnovu elemenata poljoprivrednog krajolika za očuvanje područja svjetske baštine Serra de Tramuntana, kako jedinicama javne uprave tako i pojedincima, koje daje *Consortium Serra de Tramuntana Patrimoni Mundial* (*Consell de Mallorca* je glavni voditelj ovog Konzorcija). Dostupna su i bespovratna sredstva iz *Agrarnog jamstvenog fonda za poljoprivredu i ribarstvo Balearskih otoka (FOGAIBA)* za održavanje tradicijskog krajolika, izvorne flore i faune i na padinama, kako bi se izbjegli rizici za okoliš zbog erozije i posljedičnog gubitka tla.

Uskoro će biti izglasan i *Zakon o kulturnom krajoliku područja Serra de Tramuntana*. Ovim će se zakonom, među ostalim, odrediti pravila za očuvanje poljoprivredne djelatnosti, maslina i maslinika te očuvanje suhozidne baštine.

6. ISTRAŽIVANJE U LOKALNOJ ZAJEDNICI - MODRAVE

Istraživanjem na terenu u lokalnoj zajednici intervjuirani su stanovnici Betine i Murtera. Razgovori su provedeni s ukupno 18 ispitanika, od kojih njih šestoro u više navrata, od listopada 2022. do svibnja 2023. godine.

Od ukupnog broja ispitanika, najveći dio, njih devet je nekadašnjih težaka, petero je kazivača iz područja turizma i ugostiteljstva, četiri se mogu svrstati u kategoriju maslinara, ribara, pčelara - vlasnika obrta ili obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, makar se interesi i djelatnosti većini ispitanih kazivača preklapaju, a većina se, u većoj ili manjoj mjeri, bavi maslinarstvom i turizmom uz glavnu djelatnost.

6.1. Metodologija istraživanja

Pri odabiru profila ispitanika uzeto je u obzir da oni budu dionici onih sfera u kojima je moguće (i potrebno) potaknuti interes za valorizacijom prostora – tradicijskih djelatnosti ili turizma. Razgovori su vođeni metodom polustrukturiranog intervjua s fleksibilnim tijekom razgovora, a tekli su u nekoliko pravaca.

Od interesa za obradu teme bilo je doznati više o povijesti i strukturi prostora uz naglasak na doznavanju detalja i priča iz dohvatljive prošlosti odnosno iz perioda 20. stoljeća. To je period kad su neki od ispitanika, danas u trećoj životnoj dobi, bili aktivni i u potpunosti poznaju prostor. Također se htjelo doznati više o djelovanju nekadašnjih (i aktualnih) *Modravara*, toponimiji, prostornim osobitostima, obradi tla i umijeću suhozidne gradnje.

Kako bi se utvrdile današnje inicijative u prostoru razgovori su vođeni i s današnjim obrtnicima, nositeljima OPG-a, maslinarima i ispitanicima s registriranom ugostiteljsko - turističkom djelatnošću u Modravama.

6.2. Analiza i opis rezultata istraživanja

Nakon preslušanih razgovora došlo se do dubljih saznanja o prostoru. Struktura razgovora s ispitanicima bila je uglavnom fleksibilna, a razgovor usmjeren na temu.

Istraživačka pitanja određena sinopsisom rada su kroz istraživački proces na terenu neminovno prošla kroz određenu prilagodbu jer su se kroz razgovore s ispitanicima otvorila ne samo nova pitanja nego i iskristalizirali aktualni problemi u prostoru koji nažalost dominiraju. Primarno istraživačko pitanje tako treba biti *kako zaštititi prostor od daljnje degradacije uvažavajući iznesenu društveno – kulturnu dimenziju*.

Većina ispitanika kao glavni problem aktualnog stanja u Modravama ističe nepostojanje strategije održivog razvoja i nekoordinacije među upravljačima prostorom. Većina ispitanika smatra kako je prostor „zaboravljen“ i od strane nadležnih jedinica lokalne uprave i samouprave i od strane ustanove koja skrbi o zaštićenom području, a onda posljedično i vlasnika terena. Generalni je stav da je distanciranost vlasnika od svojih posjeda dijelom posljedica neadekvatne prostorne politike te usmjerenost na prevladavajući oblik turizma na širem prostoru odnosno „turizam velikih brojeva“, a da se drugi oblici turizma prihvatljivi u ovom području strateški ne promoviraju čime je određeni broj potencijalno kreativnih pojedinaca zapravo ostao bez institucionalne podrške, a mnoge dobre ideje nisu naišle na odaziv. Ispitanici su također istakli kako je problem zapuštenosti većine maslinika u Modravama dijelom i posljedica prevelikog posjeda i uopće geografskog razmještaja posjeda u vlasništvu Betinjana i Murterina koji su se zbog nemogućnosti održavanja tolikog posjeda naprosto morali opredijeliti *ili za Kurnate ili za Modrave*. Isto tako, usporedbom ova dva područja kao najveća udaljena agrarna područja stanovnika Betine i Murtera došlo se do zaključka kako se na Kornatima prakticira određena vrsta turističke aktivnosti što u Modravama i nije slučaj. Kroz obavljene razgovore provlačila se ideja o „mikro strategiji razvoja agroturizma u Modravama“ koja bi mogla polučiti uspjeh u obnovi maslinika i na tom području.

Prisutan je problem dislociranosti od Modrava, nepovezanosti stanovnika lokalne zajednice s prostorom u aktualnom vremenu - čak i uz današnju bolju prometnu povezanost no što je bila u doba najintenzivnijih aktivnosti u prostoru. Ne misli se na fizičku udaljenost (koja nije značajna u ovom smislu) već na nedostatak asocijativnosti i postojanja aktualne veze sa prostorom – odnosno ne u značajnijoj mjeri.

Prilikom provođenja istraživanja na terenu nasumično su pitani stanovnici lokalnih zajednica Betine i Murtera o svojim posjedima na Modravama, *imaju li Modrave i di se nalaze*. Međutim, velika većina tih odgovora glasila je *ne znam di sve imamo ili imamo Žorule, u Desetinama, na Blatu... ali ne idemo tamo više, ne bi znali niti doći tamo, probali smo jedan put naći zemju, ali sve je zareslo, ne vidi se put* i slično. No, s druge strane postoje vlasnici posjeda koji nisu prestali odlaziti na Modrave ili su, nakon perioda mirovanja kad se zbog ovih ili onih razloga nije išlo na Modrave, obnovili svoje maslinike.

Detektirani su brojni problemi u prostoru: neprohodnost prostora odnosno zapuštenost puteva, njihovo naknadno neodržavanje i postupno zarastanje u draču i makiju, divlji deponiji i gomile odbačenog raznovrsnog otpada, otuđivanje kamena iz zidova i gomila, otuđivanje drva i uroda (maslina), nepoštivanje prostorne politike i pravila o tome što se smije, a što ne smije

graditi (i gdje), izostanku inspekcijskog nadzora, nepostojanje linijske infrastrukture - primjerice na području Prosike (struja, voda, komunalno uređenje), nepostojanje osobe zadužene za provođenje komunalnog reda u prostoru – stari bazeni za ribolov na području Prosike zapušteni su i neuredni, borovi gotovo u potpunosti prekrivaju stari pristupni put za Prosiku, velik broj divljih svinja kojih prije tu nije bilo – jer svinja sad ima gdje boraviti u modravskom gustišu. Na mnogim su lokacijama u Parku vidljive velike količine odbačenog otpada, od čega nije neobično vidjeti ni najrazličitiji krupni otpad, ni strvine, ali ni mnoštvo „sitnog“ otpada nehajno odbačenog pod zid....

Prostorom dominira krajnja zapuštenost s tek rijetkim iznimkama. Mogu se primijetiti tragovi nekadašnjih akcija poduzetih s velikim entuzijazmom u cilju revitalizacije prostora no zbog izostanka konzistencije u provođenju politike razvoja i one ostavljaju sad već izlizani trag u prostoru koji svjedoči zaboravu. Interpretacijske table na području *Šenične ceste* izbljedjele su i nije moguće iščitati njihov sadržaj.

Ispitanici ističu problem nekonzistentnosti u provođenju politike dozvole gradnje - onoga što je i gdje u prostoru dozvoljeno graditi, a što ne. U prostoru postoje građevine izgrađene od kamena koji ne nalikuje lokalnom već je kao građevinski materijal dovezen za gradnju objekata koji ne odgovaraju propisanim gabaritima. Na temelju izgleda tih objekata može se zaključiti da vlasnici ili nisu imali uvida u pravila građenja na ovom području ili se ista ne provode dosljedno. Upravo su ovakve nekonzistentnosti razlogom nezadovoljstva u lokalnoj zajednici.

Većina ispitanika problem vidi i u neuređenosti obalne infrastrukture za pristan brodovima (Prosika, stara riva). Betinjani i Murterini su na Modrave uvijek dolazili brodom tako da je neodržavanje starih riva u novije doba u velikoj mjeri doprinijelo zatiranju veza s prostorom od strane otočana i posljedično zapuštanje poljoprivredne aktivnosti u Modravama.

Kao prepreku vide i probleme s nedostupnošću Vranskog jezera odnosno „gornjeg“ dijela Modrava zbog neuređenosti koridora koji bi od obale mora vodio do jezera bez potrebe izlaženja na magistralu. Taj se problem može lako riješiti uređenjem stare rive na području Prosike i adaptacijom malog podvožnjaka (stepenice, željezna ograda) koji zaobilazi prometnicu i direktno izbija na put prema Jezeru. Poduzimanje ovog koraka značilo bi i mogućnost „morske“ veze s Prosikom i mogućnost razvoja turističkih aranžmana, tematskih tura i razgleda, uključivanja ugostitelja i Parka prirode.

Ispitanici kao problem vide nepostojanje usmjerene lokalne strategije koja bi za cilj imala obnovu tradicijskih maslinika i *kućica* kroz turističku djelatnost. Smatraju da bi to imalo pozitivan utjecaj na poljoprivredu i turizam jer bi ljudi više marili za održavanje svojih posjeda ako bi se paralelno s maslinarstvom bavili i turizmom. Kao dobar način poticanja vlasnika zemalja u Modravama smatra se osmišljavanje modela sufinanciranja obnove poljoprivredne proizvodnje na primjeru modela *državne poticane stanogradnje* - u ovom slučaju kroz subvencioniranje mladih obitelji s prebivalištem na otoku Murteru u smjeru održivih oblika turizma povezanih s obnovom tradicijskih djelatnosti.

Neki od iznesenih komentara glase: „*Općina uopće to ne tretira kao svoje*“, „*vrši se rasprodaja, vrši se devastacija prostora*“, „*ako se ljudima ne dozvoli da nešto radu, da živu, onda se taj prostor ne može ni oplemeniti*“, „*ni'ko se ne javlja, nikoga nije briga, mi ka da ne postoji taj dio u općini, ka da nije naše, ponašamo se ka da to nije naše*“, „*ne moreš čovika tamo vezati ako nije on vezan za prostor*“, „*tamo bacaju smeće, redovito se smeće baca na te pute*“ (Lučić u ovom slučaju), „*to je park prirode, kako moreš u park prirode bacati, dopustiti da ne'ko baca u park prirode*“, „*ako se ne počnemo baviti nekim takvim vidom turizma ako ne osvistimo da nan je tamo turizam isto i da ga možeš povezati s ovim vamo...* (misli na cijelu tradicijsku kulturu otoka Murtera)... *onda nećemo, isprodavat će se opet sve za ništa...* „*I onda će biti posli ovo je bilo naše. Bilo.*“.

Predmet istraživanja bio je kapacitet zajednice za upravljanje baštinom gdje je primjetan nedostatak zajedničke strategije i vizije razvoja koja će za cilj nedvosmisleno postaviti promišljenu revitalizaciju cijelog prostora i njegovu reintegraciju u smjeru suvremenih i održivih eko-turističkih praksi. Prisutan je problem neumreženosti dionika. Inicijativa u pogledu tematskih razgleda područja, izleta u drvenim brodovima i akcija u maslinicima te plovidbe po Jezeru je već bilo i one postoje, ali je potrebno sustavnije povezati dionike tako da svatko „*pokriva*“ svoj dio u okviru zajedničkog aranžmana. Kao primjer istaknut je pilot projekt *Sailing the Sea, Sailing the Land* kad se u okviru jedne turističke ture spojio posjet Modravama i Vranskom jezeru, otoku Murteru i Kornatima. Ovaj primjer smatra se primjerom dobre prakse kako bi turizam na području Modrava mogao izgledati uz različite varijacije na temu – *starinski triatlon* (tradicijsko veslanje u drvenom brodu – *škrapanje* i kopanje – *branje drva i trave* i slaganje *brimena*) *Modrave trail* (hodačko ili trkačko natjecanje suhozidnim putevima Modrava) ili različita grupna natjecanja u *ogradama* u stilu *team buildinga* poput okopavanja maslina na tradicijski način ili suhozidnih radionica – što bi u konačnici imalo dvojni efekt – turističku aktivnost i popularizaciju zemljoradnje.

Ispitanici kao veliki problem vide činjenicu da u Parku prirode, a posebice u upravnim tijelima Parka, nije zaposlena nijedna osoba s područja otoka Murtera, odnosno iz Betine i Murtera - uzevši u obzir njihovo pretežito vlasništvo nad zemljama u Modravama. Smatraju da upravo zbog toga ne postoji nitko tko će sustavno zastupati interese vlasnika zemalja na području Modrava tamo gdje je to najpotrebnije. Također smatraju da se jedinica lokalne samouprave treba(la) izboriti za ovo pravo.

Ipak, bez obzira na prisutne probleme, istraživanjem je utvrđeno da postoje dionici koji imaju kapacitet sudjelovati (ili već sudjeluju) u aktivnostima kojima je cilj participacija lokalne zajednice. Ti ispitanici su glavni „kapital“ lokalne zajednice. Aktivni su u sektoru turizma, kulture i ugostiteljstva te agrikulturi i obrtništvu. Ispitanici (2) glavni su nositelji u aktivnostima učenja suhozidnih vještina surađujući s baštinskim udrugama koje privlače posjetitelje zainteresirane za *suhogradnju* i povremeno nastupaju kao „mentori“ različitim grupama posjetitelja. Neki od ispitanika (2) su potencijalni nositelji kreativnih aktivnosti kroz svoju ugostiteljsko - uslužnu komponentu i aktivni turizam, dok istovremeno ispitanici iz područja kulturnog turizma (2) pokazuju interes za sudjelovanjem (i vođenjem) tematskih tura kroz prostor i osmišljavanje novih aktivnosti kao i povezivanje s drugim dionicima. Participacija stanovnika lokalne zajednice u agrarno – turističkoj obnovi područja bi zasigurno bila značajnija kad bi postojala poticajna strateška razvojna politika subvencioniranja domicilnog (mladog) stanovništva za bavljenje tim djelatnostima. U razgovorima s kazivačima iznesena je i ideja o poticanju razvoja *eko-etno sela* na Prosici koje bi za cilj imalo uravnotežiti daljnji razvoj dislociranog naselja na Prosici, a ujedno, uz PP Vransko jezero, funkcionirati i kao krovni entitet proizvođača domaćih proizvoda s područja Modrava.

Danas je u uvalama južnog dijela Modrava nekoliko kuća za odmor, kampova i ugostiteljskih objekata. Međutim, potrebno je sustavnije pristupiti izradi prostorne politike za strateški razvoj turizma na ovom području kako bi se izbjegle zamke nekontrolirane i s prostorom neskladne gradnje. Objekti se izgledom trebaju „ljubiti“ s okolišem, a prioritet je očuvati izvornu suhozidnu arhitekturu i lokalni ambijent, a uz gradnju manjih turističkih objekata uklopljenih u okoliš namijenjenih smještaju i/ili ugostiteljstvu, poticati i obnovu maslinika.

Pitanju (re)kultivacije Modrava treba pristupiti integralno i u okviru različitih disciplina uzevši u obzir probleme koji priječe redovitost i sistematičnost takvih akcija, a koji su izneseni tokom razgovora s ispitanicima. Lokalna zajednica treba biti uključena u sve buduće projekte.

Slika 19. Pogled na uvalu Stani i kuću za odmor, u drugom dijelu slike nekadašnja komunska kuća i stare rive. Izvor: <https://kornatica.com/hr/ribarske-kuce/stani-336>

7. TRADICIJSKA KULTURA U RAZVOJU KONCEPTA EKOMUZEJA MODRAVE I POSEBNIH OBLIKA TURIZMA

Modravski suhozidni krajolik dio je šire, mediteranske vizure, a oplemenjen je tradicijskim načinima korištenja prostora. *Ekomuzej Modrave* potencijalni je razvojni koncept koji bi trebao problematizirati pitanje obnove Modrava kao kulturnog krajolika, uvažiti prostornu estetiku, elemente kulturne baštine i etnološkog naslijeđa te sadašnje i buduće interese unutar zajednice. *Ekomuzej Modrave* trebao bi dati i odgovore na pitanja zapuštene poljoprivredne aktivnosti na predmetnom području i posebno dati odgovore na pitanja kako pokrenuti lokalno stanovništvo na obnovu tradicijskih djelatnosti. Ovaj model treba moći ponuditi suvremena i inovativna rješenja koja će posebno biti privlačna mladim obiteljima u punini svojih radnih kapaciteta.

Ekomuzeji i turizam posebnih interesa u sinergiji teoretski funkcioniraju na način da se savršeno nadopunjuju. Primjerice, obiteljski poljoprivrednici ili lokalni obrtnici inspirirani tradicijskim djelatnostima dionici su i jednog i drugog modela. U sferi ekomuzeja tradicijski obrt je prezentacijski element koji se nalazi u funkciji interpretacije baštine *in situ*, ali i resurs kojeg turizam posebnih interesa pretvara u posebnu atrakciju prostora. Tradicijski maslinik

uokviren suhozidom možemo zamisliti kao muzej na otvorenom kad govorimo o ekomuzeju, a ako fokus stavimo na turizam posebnih interesa on je destinacijski resurs baziran na tradicijskoj kulturi pogodan za različite tematske aktivnosti.

Uzevši u obzir iznesene prostorne podatke, identificirane kulturne elemente krajobraza te posebni režim zaštite dijela modravskog prostora razvoju turizma u ovom području treba pristupiti uzevši u obzir posebne kriterije. Teško to može biti uobičajenom pretvorbom resurs → atrakcija → turistički proizvod. Odnosno, može uz primjenu holističkog pristupa - shvaćanjem i promatranjem cjelokupnog konteksta, veza i međuovisnosti između prirodnog okoliša, kulturnog naslijeđa i zajednice. Umjesto da se krajobrazu i lokalnoj kulturi pristupa izolirano ili fragmentirano, holistički pristup prepoznaje da su oni međusobno povezani i da zajedno čine integralni dio jedinstvenog identiteta. Resurs je u ovom slučaju puno više od pukog motiva. Atrakcija kao produkt razvoja modravskih resursa mora značiti i snažan poticaj uključivanju zajednice koja će sama, spontano razviti svoje „proizvode“.

Na krilima promišljene obnove krajobraza i pod sigurnim okriljem *ekomuzejskih* politika i pametnog kulturnog menadžmenta Modrave imaju potencijal postati iznimno kulturno dobro sposobno ponijeti naprijed cijelu zajednicu na putu održivog razvoja i unaprjeđenja različitih grana gospodarstva kroz razvoj posebnih oblika turizma – ekoturizma, agroturizma, turizma maslinovog ulja, volonterskog, kreativnog i hobby turizma te mnogih drugih – uz imperativ očuvanja prirode i kulturne baštine te kvalitete života unutar zajednice.

7.1. Krajobrazna i prostorno – planska politika

Kulturnom krajoliku, tim prije onom *degradiranom*, pripada mjesto u prostorno – planskoj dokumentaciji u okviru donošenja strategija planiranja i upravljanja prostorom u nadležnosti jedinica lokalne i regionalne samouprave. Na područje Modrava primjenjivi su strateški prostorno - planski dokumenti, zakoni i podzakonski akti od državnog, regionalnog i lokalnog značaja te oni koji se odnose na politike razvoja prostora u okviru zaštićenog područja.

Navode se direktno primjenjivi u okviru obrade teme:

- Zakon o zaštiti okoliša (NN 80/13, 153/13, 78/15, 12/18, 118/18) na snazi od 01.01.2019.
- Zakon o zaštiti prirode (NN 80/13, 15/18, 14/19, 127/19) na snazi od 04.01.2020.
- Zakon o prostornom uređenju (NN 153/13, 65/17, 114/18, 39/19, 98/19)

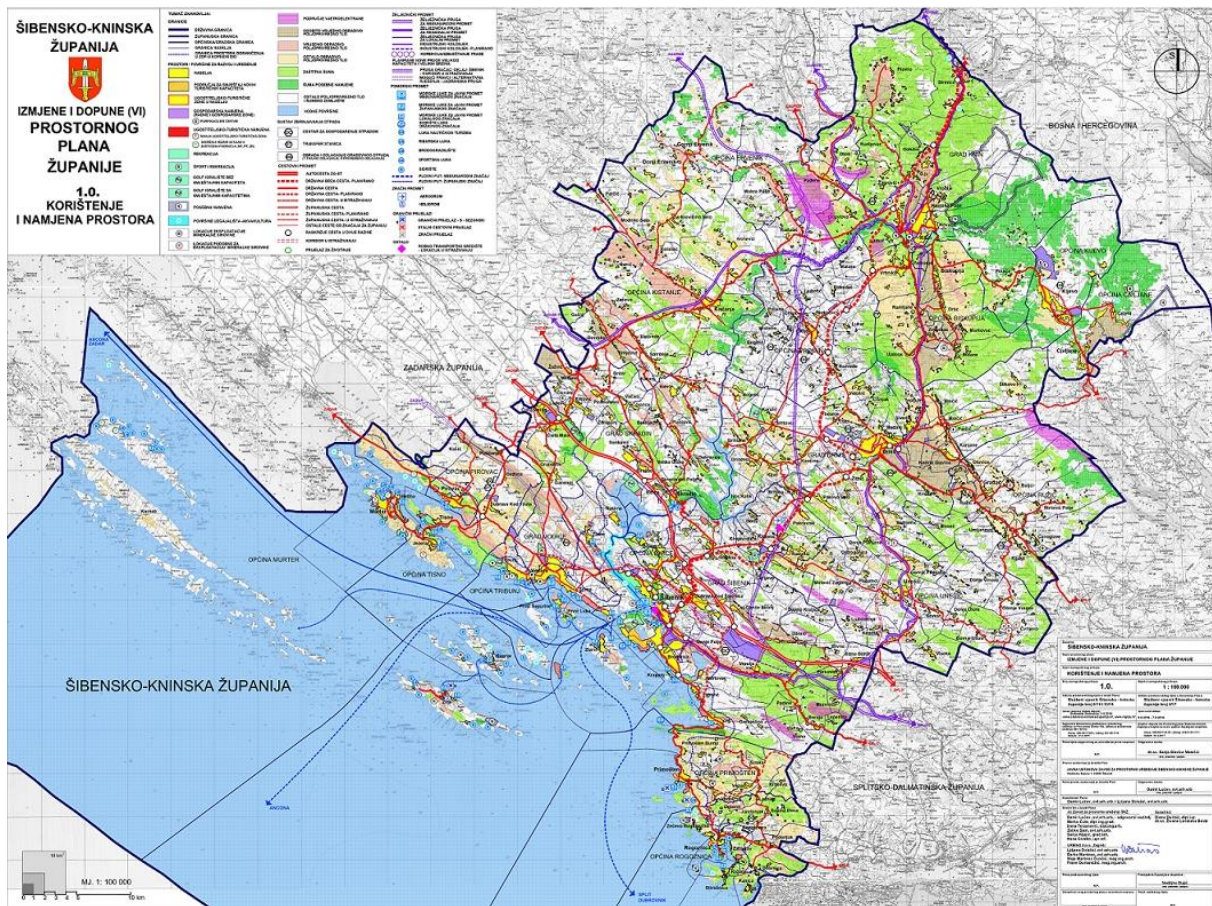
- Prostorni plan Šibensko – kninske županije (od 14. rujna 2012. godine sa zadnjim Izmjenama i dopunama (VII.) Prostornog plana Šibensko-kninske županije (Službeni vjesnik - 16-2018)
- Prostorni plan Općine Tisno (od 19. siječnja 2007. godine s izmjenama i dopunama)
- Prostorni plan PP Vransko jezero (od 25. svibnja 2012. godine, NN 58/12)
- Krajobrazna studija sa studijom vrednovanja i osjetljivosti krajobraza PP Vransko jezero, lipanj 2020.
- Plan upravljanja Parkom prirode i Posebnim ornitološkim rezervatom Vransko jezero i pridruženim područjima ekološke mreže (PU 6163) 2023. – 2032.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima (NN 12/2002; NN-Međunarodni ugovori 11/04) na snazi od 01.03.2004.
- Strategija razvoja održivog turizma RH do 2030. godine (NN 2/2023) na snazi od 04.01.2023.

Krajolik treba promišljati interdisciplinarno. Krajobrazna osnova u planiranju prostora je polazna točka koja će unutar prostornih strategija i planova trasirati put za stručno i sveobuhvatno promišljanje prostora i uzeti u obzir različita prostorna obilježja kako bi se sačuvala njegova osobita svojstva odnosno prostorni identitet (*Jurković, Gašparović 1999:157*). Cilj i smisao njene izrade jest zaštita i očuvanje krajolika i osiguravanje promišljenog razvoja u skladu s prostornim mogućnostima.

Prostornim planom Šibensko – kninske županije promišlja se sustavna zaštita krajobraznih vrijednosti upravo zbog zaštite i očuvanja krških elemenata krajobraza. U skladu s tim su i dopuštene djelatnosti i građevinsko zauzimanje prostora (*PP ŠKŽ, str. 58*).

Za područje Modrava predložena je zaštita u smislu *kultiviranog agrarnog krajolika* kao područja koje je *krajobrazno sačuvano, a sadrži tipski elementarne forme antropogenog krajolika (isto, str. 64, čl. 150)*. Zaštita tradicijskog naslijeđa i graditeljstva te ruralnog krajolika predmet su članka 136. PP Šibensko – kninske županije (više u: *PP ŠKŽ, str. 58, čl. 136*).

Modrave se vode kao poljoprivredno područje, s malim izdvojenim dijelom označenim kao *zaštitne šume i šume posebne namjene* na području brda Tuštice (*Toščica*), posebnom turističkom zonom (T3) na području uvala Luka namijenjene za potrebe kampirališta te na jugoistočnoj punti u istoj uvali izdvojeni dio (D7) za javnu društvenu i vjersku namjenu.

Slika 20 Koristištenje i namjena površina. Prostorni plan Šibensko – kninske županije. Izvor: https://sibensko-kninska-zupanija.hr/upload/PROSTORNI_PLAN_SKZ/1_0_Koristištenje_i_namjena_povrsina_VI.pdf

Za poticaj razvoju područja bitno je reći da se pozitivno vrednuje razvoj *seoskog turizma* odnosno „oblik turističke djelatnosti usko vezan uz tradicionalni način života seoskog gospodarstva koje u svojoj turističkoj ponudi nudi tradicionalnu domaću prehranu i sudjelovanje u tradicijskim aktivnostima i to posebno u već postojećim ruralnim naseljima vezanih na prostor postojećih ili planiranih nacionalnih parkova ili parkova prirode“ (*isto*, str. 16, čl. 39. stavak 2).

Područje Modrava namijenjeno je razvoju poljoprivrede, stočarstva i ribarstva uz poticanje razvoja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i gospodarske aktivnosti (*PP Šibensko – kninske županije*, str. 22, čl. 51–63). Dozvoljava se gradnja stambeno – gospodarskih sklopova, građevina za uzgoj poljoprivrednih kultura (plastenika, staklenika), spremišta i ostave za alat te skloništa za ljude i stoku (*PP Šibensko-kninske županije*, str. 22, čl. 52). Uvjet za smještanje ovih građevina jest veličina zemljišta koja ne smije biti manja od 1 ha po gospodarstvu. Iznimno, može biti manja, ali ne manja od 5000 m² (*isto*, čl. 53-54).

Člankom 39. županijskog Plana određene su smjernice za poticanje razvoja turističkog gospodarstva izvan područja ZOP-a (*Zakona o prostornom uređenju*). Gradnja novih sadržaja

ugostiteljsko – turističke i sportsko – rekreacijske namjene moguća je samo ako je predviđena Prostornim planom Općine (više u: *PP Šibensko – kninske županije, str. 36, čl. 89–106*). Međutim, pod posebnim uvjetima moguća je gradnja, između ostalog, *poljoprivredno – gospodarskih sklopova* te objekata u funkciji seoskog turizma kao *pratećih sadržaja osnovne poljoprivredne djelatnosti (isto, str. 42., čl. 105)*.

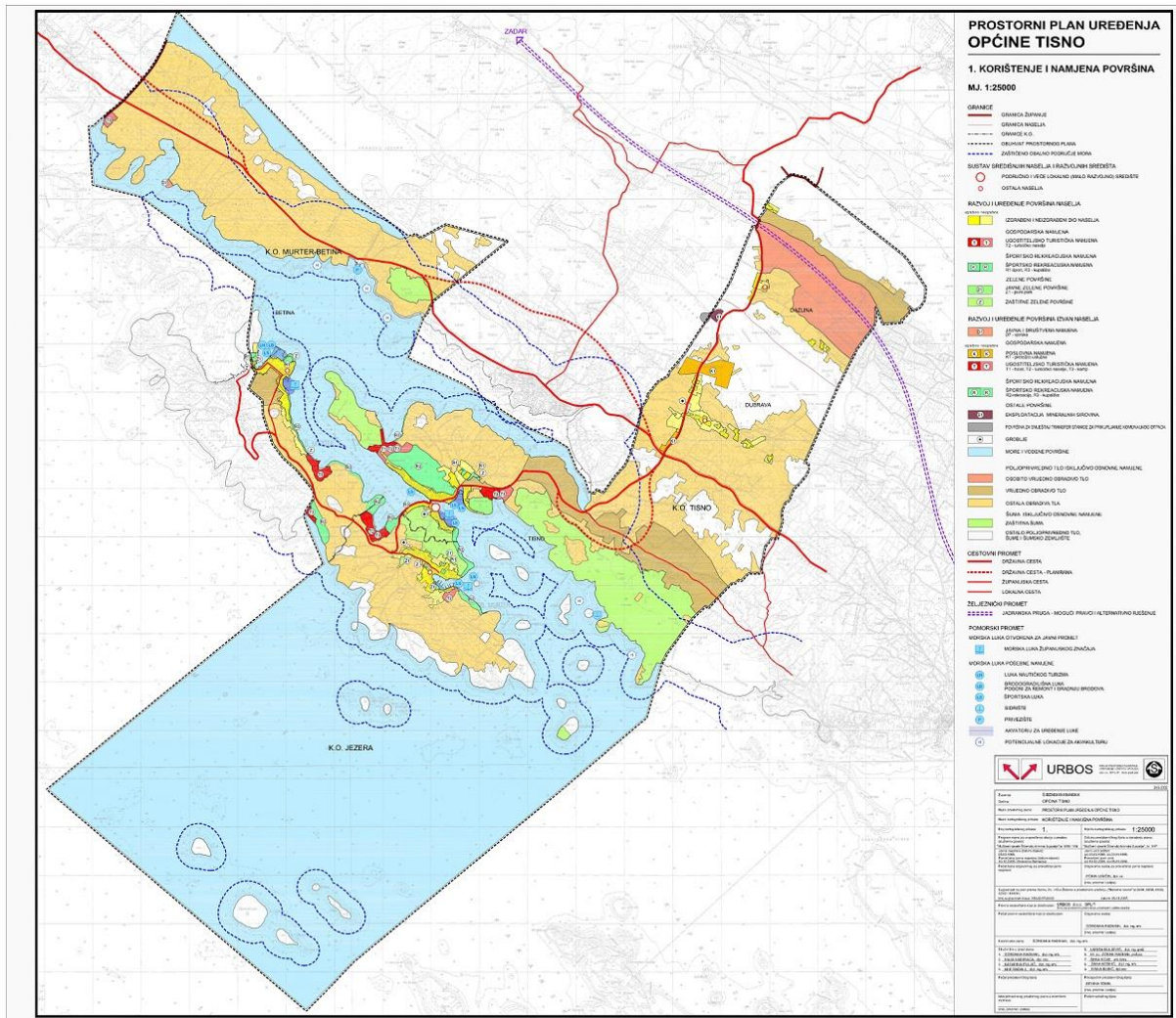
Dozvoljava se, uzimajući u obzir zaštitu prirode, planiranje u okviru *Plana navodnjavanja Šibensko – kninske županije (isto, str. 6, čl. 14., st. 7)*.

Za područje *Tošćice*, područje *zaštitnih šuma* u prostornoj dokumentaciji, predviđena je druga namjena. Dozvoljeni su namjenski objekti koji služe zaštiti i sanaciji šumskog područja (*PP Šibensko – kninske županije, str. 22, čl. 66–71*). Prema podacima Bioportala, na području *Tošćice*, uz voćnjake i maslinike, nalaze se kopnena staništa *stenomediterranskih čistih vazdazelenih šuma i makije crnike* kao karakteristične šume mediteransko – litoralnog pojasa Hrvatske, *bušici* kao degradirani stadij vazdazelenih šuma te površine kamenjarskih i suhих pašnjaka. Takve šume odnosno šume domicilnog hrasta crnike (bez obzira na relativno malu površinu koju zauzimaju na području *Tošćice*) područja su očuvane bioraznolikosti tipične za ovo podneblje i može se pretpostaviti da je stoga naznačen navedeni režim zaštite.

Područje Modrava cijelom dužinom presijeca magistralni vodoopskrbni cjevovod koji nije u funkciji. Infrastruktura je izgrađena za potrebe opskrbe Zadra vodom tokom Domovinskog rata i nakon gašenja potrebe za njim cjevovod je zatvoren. Prema Planu dozvoljeno je trasiranje u okviru izgrađenih koridora (više u: *PP Šibensko – kninske županije, str. 56, čl. 125*). Za zapadni dio Županije navodi se kao prioritarna aktivnost *rekonstrukcija dotrajalih vodovodnih mreža (više u: Plan vodoopskrbe Šibensko – kninske županije, str. 8)*. Funkcionalni cjevovod koristan je u svrhu opskrbe turističkih dionika na ovom području, ali i postojećih (i potencijalnih) maslinara kojima problem predstavljaju dugotrajne ljetne suše i nabavka vode za navodnjavanje maslina (*op.a.*).

Dopuštene djelatnosti, predložena zaštita, granice obuhvata i režim zaštite usklađene su s odredbama prostornih planova nadležnih lokalnih samoupravnih jedinica kroz čiju se prostornu dokumentaciju imaju dodatno urediti.

Područje Modrava se, kao i šire područje otoka Murtera, smatra *osobito vrijednim predjelom, kultiviranim krajobrazom (PP Općine Tisno, str.53)*. Većina površine Modrava se u PP Općine Tisno vodi kao *ostalo obradivo tlo*, uz pripadajuću morsku obalu i akvatorij.

Slika 21 Prostorni plan Općine Tisno. Korišćenje i namjena površina. Izvor: <http://www.tisno.hr/images/prostorni-planovi/prostorni-plan-2007/1.pdf>

Područja uvala *Prosika* i *Tatinja* su u Prostornom planu JLS označene kao potencijalne lokacije za akvakulturu (H) i privezište (P) (vidi: *Prostorni plan Općine Tisno. Korišćenje i namjena površina*).

Planom Općine Tisno izdvojeno građevinsko područje osnovne namjene odnosi se na istureni jugoistočni dio uvale *Luka*. Ovo područje ima javnu i društvenu odnosno vjersku namjenu (D7) u funkciji ljetnog kampa za mlade (*isto*). Planom je omogućena gradnja staza i odmorišta, sportskih sadržaja te kampa uz obvezu upotrebe prirodnih materijala i uklapanja u krajobraz te uz obvezu izrade urbanističkog plana uređenja. Moguće je uređenje dijela obale ili smještanje pontona za privez i nije predviđena gradnja pristupnog kolnog puta (*PP Općine Tisno, str. 97, čl. 67*).

U zapadnom dijelu, u uvali *Lučica*, predviđena je turistička zona ukupne površine 5 ha i dopuštena je ugostiteljsko – turistička djelatnost (T3) odnosno pružanje usluga kampirališta s

maksimalnim kapacitetom od 500 krevetnih jedinica. Planom se unutar zona ugostiteljsko – turističkih namjena i kapaciteta do 40 ha dozvoljava i 1 privez u funkciji zone. Pod privezom se smatra smještaj pristana u duljini od max 20 metara za prihvat turističkih brodova (više u: *PP Šibensko – kninske županije, str. 18, čl. 40, st. 8., 9., 10*). Za kampiralište u uvali Lučica propisuje se obveza izrade urbanističkog plana uređenja (*PP Općine Tisno, str. 118, čl. 109*).

U članku 8. za određivanje namjene površina kopnenog zaleđa stoji da se omogućava gradnja građevina izvan granica građevinskog područja u funkciji revitalizacije poljoprivredne proizvodnje kao osnovni poticaj razvitku područja; da se vrijedno obradivo tlo ima sačuvati od bilo kakve izgradnje; te da se trebaju sačuvati temeljne krajobrazne odlike prostora (*PP Općine Tisno, str. 72, čl. 8*). Dio područja pod nadležnošću Općine Pirovac (uvala *Tonja, Babin škoj, Dejanovići*), vodi se kao *osobito vrijedni krajobraz* uz posebne uvjete i ograničenja pri korištenju, a od uvale *Porat* podno *Tošćice* do uvale *Stinica* je *područje stalnih vrulja* (vidi: *PP Općine Pirovac. Područja posebnih uvjeta i ograničenja u korištenju*).

Prema odredbama županijskog Plana, za prostor izvan zaštićenog prirodnog područja u dužini od 1 kilometra od zaštićenog područja, vrijede posebna pravila temeljem članka 139., temeljem kojeg nije moguće planirati nova građevinska područja osim za potrebe javnih funkcija i sadržaja i uz obaveznu procjenu utjecaja na okoliš (*isto., str. 59, čl. 139*).

Glavni cilj treba biti unaprjeđenje kvalitete života lokalne zajednice kroz poticaj bavljenju tradicijskim aktivnostima i njihovu prilagodbu suvremenim zahtjevima. To se može učiniti na više načina:

- donošenjem strategija razvoja koje za cilj imaju navedene prioritete: poticanje poljoprivredne aktivnosti s poveznicom na nepoljoprivredne kroz poticaj aktivnostima turizma posebnih interesa u okviru dozvoljenog prostornom politikom,
- subvencijama privatnom sektoru za bavljenje agrikulturnim aktivnostima i ruralnim turizmom,
- sektorskom podrškom planiranim strategijama.

Zaštita krajobraza je imperativ. No, određena razina održivih aktivnosti u smislu tradicijske poljoprivrede i turizma u prostoru treba postojati. Poticaji aktivnostima održavanja prostora trebaju ići u suradnji nadležnih jedinica lokalne samouprave, javne ustanove koja upravlja zaštićenim područjem te aktivnog civilnog sektora – lokalnih udruga, obrtnika i poljoprivrednika. Slijedeći odredbe zakona i prostornih planova treba osmisliti i dosljedno

provoditi motivacijsku prostornu politiku prema poljoprivrednim aktivnostima u Modravama i subvencioniranju inovativnih rješenja koje trebaju oplemeniti prostor.

Treba osmisliti model sufinanciranja mladih obitelji, tradicijskog obrtništva i ekološke poljoprivrede. Bavljenje ekološkim maslinarstvom i održavanjem suhozida treba „brendirati“ kako bi postalo privlačno na lokalnoj razini, a poljoprivrednicima u svakom trenutku omogućiti sektorsku podršku - pravovremenu dostupnost informacija, ali i logističku potporu na terenu.

Stanovnik lokalne zajednice koji se bavi ekološkom poljoprivredom i s njom povezanom nepoljoprivrednom djelatnošću treba osjećati podršku od strane jedinice lokalne samouprave i ostalih nadležnih institucija.

7.2. Modrave u okviru zaštićenog područja Parka prirode Vransko jezero

Modrave se, u dijelu područja na koji se odnose odredbe o zaštićenom području u smislu Zakona o zaštiti prirode, smatraju područjem naglašenih krajobraznih vrijednosti važnih za očuvanje bio i georaznolikosti. Na ovo područje se, kao takvo, primjenjuju odredbe prostornog plana ustanove koja upravlja zaštićenim područjem (*Prostorni plan Parka prirode Vransko jezero*). Južni dio, ispod ceste do morske obale, izvan je granica zaštićenog područja i ne uživa posebnu zaštitu koja bi proizlazila iz prostorno – planske dokumentacije JUPP. Na taj dio prostora primjenjuju se odredbe o korištenju i namjeni površina prema prostornim planovima nadležnih jedinica lokalne samouprave odnosno Prostornog plana Županije (u prethodnom poglavlju).

Park prirode se, prema *Zakonu o zaštiti prirode*, definira kao „prostrano prirodno ili dijelom kultivirano područje kopna i/ili mora velike bioraznolikosti i/ili georaznolikosti, s vrijednim ekološkim obilježjima, naglašenim krajobraznim i kulturno-povijesnim vrijednostima, a ima znanstvenu, kulturnu, odgojno - obrazovnu te rekreativnu namjenu. U njemu su dopuštene gospodarske i druge djelatnosti i zahvati kojima se ne ugrožavaju njegova bitna obilježja i uloga“ (*Zakon o zaštiti prirode, čl. 115, st. 1, 2, 3*).

Park prirode Vransko jezero proglašen je 1999. godine (*Zakon o proglašenju PP Vransko jezero, 1999.*).

Prema tipologiji gradnje u zoni Modrave navodi se „uglavnom tradicijska gradnja“ (*Krajobrazna osnova Parka prirode Vransko jezero, 2020:50*), a na području Prosike „većinom obiteljske kuće za privremeno stanovanje uz mogućnost uređenja postojećih i izgradnje novih građevina u funkciji prijemno - posjetiteljskog centra „Dvor Prosika“ (*isto*). U odredbama Plana nailazimo na mogućnost daljnjeg planskog urbanizma za uređenje eko – naselja Majdan, na sjeverozapadnoj strani Parka, što bi, uz detaljno preciziranje namjene i korištenja područja unutar projektne dokumentacije u pravcu razvoja *eko-sela* kao mjesta za prezentaciju i distribuciju lokalno uzgojenih proizvoda, moglo biti funkcionalno rješenje i za Prosiku na jugoistočnoj strani (*op.a.*).

Područje Modrava bilježi se pod oznakom namjene „PŠ“ u značenju „ostalo poljoprivredno područje, šume i šumsko zemljište“ te jedan manji dio oko info - centra Prosika s recepcijom kao „R3“ odnosno „kupalište“. Kanal Prosika kao i lokalitet *Babin škoj* uživaju status zaštite u svojstvu „evidentiranog arheološkog nalazišta koje treba istražiti i odrediti površinu (E)“ (*Prostorni plan PP Vransko jezero. Knjiga 2. str. 7-8.*). Etnološkim građevinama u svojstvu kulturnog dobra zaštićene Prostornim planom PP Vransko jezero (ZPP) smatraju se ribarske i poljske kućice od kojih je istaknuta kućica u *Tonji*. Prema Mišljenju Ministarstva kulture (*isto*) zbog naziva tih građevina koji su nastali spajanjem imena vlasnika i same građevine ili, na istaknutom primjeru, *Bakovića stan* ili *Mijin stan* smatra se da ih mora biti i na više mjesta.

Prema zonaciji zaštite Planom se razumijevaju 3 različite zone od kojih se područje ornitološkog rezervata nalazi u *zoni stroge zaštite* dok je veći dio granica Parka (91,8% ukupne površine), u kojem se nalaze i Modrave, unutar *zone aktivne zaštite*. Područja u funkciji prihvata posjetitelja smatraju se *zonom korištenja*. U zoni aktivne zaštite dozvoljeno je posjećivanje i aktivnosti koje za cilj imaju „očuvanje i revitalizaciju ekosustava“. Potiče se *ekstenzivno (tradicionalno) stočarstvo* i *ekološka poljoprivreda*. Kao jedan od ciljeva propisuje se „prijelaz na ekološki prihvatljivu poljoprivredu s mogućnošću otkupa proizvoda od strane Javne ustanove“ (*Prostorni plan PPVJ, čl. 17., str.5*). Unutar zone aktivne zaštite prihvatljive aktivnosti su „održavanje tradicionalne poljoprivrede (vinogradi i maslinici) i zabrana prenamjene zemljišta“ (*isto, čl. 18., str. 5*). Zabrana prenamjene zemljišta pod maslinicima zabranjuje se i posebnim člankom (*isto, čl. 136, str. 23*). Tradicijski maslinici prema Planu se smatraju antropogenim staništima.

Članak 18. također omogućuje „zadržavanje postojećih zgrada na lokalitetu Babin škoj (poljoprivredno područje, zona aktivne zaštite) u funkciji poljodjelstva / agroturizma“ – ovakav

ili sličan vid izuzeća restriktivne zaštite iz prostornog planiranja i omogućavanja funkcionalnog korištenja prostora - u okviru ekološke prihvatljivosti, vrijedi razmotriti i u ostatku područja u *zoni aktivne zaštite* pod tradicijskim maslinicima (*op.a.*).

Dozvoljene poljoprivredne aktivnosti na površinama osnovne namjene unutar Parka (oranice, vrtovi, voćnjaci, livade) odnose se na obavljanje tradicijske ili ekološke poljoprivrede, a iznimno se dopušta i postavljanje plastenika ili staklenika i to samo na parcelama većim od 10 000 m² i uz ishođenje posebne dozvole. Gospodarske zgrade zatečene u prostoru (staje, svinjci, kokošinjci, kuničnjaci, pčelinjaci i sl.) i koje su u funkciji poljoprivrede moraju se uklopiti u ambijent u skladu s uvjetima zaštite prirode i odredbama Plana (*isto, str. 4–7*).

Prostornim planom dalje se navodi kako treba izgledati prostor koji okružuje građevinu (*čl. 22*) kao i kako nova građevina treba izgledati (*čl. 23*). Prostor koji neposredno pripada građevini treba zadržati svoju krajobraznu strukturu na način da se očuvaju postojeće livade, autohtono raslinje, šumske sastavnice i tradicijske suhozidne ograde. Građevina pak, treba biti uklopljena u prirodnu konfiguraciju terena i arhitektonski i oblikovno se uklopiti u krajolik.

Kad je o rekonstrukcijama starih građevina riječ, posebno onima u gospodarskoj funkciji prihvata posjetitelja, one trebaju udovoljavati posebnim kriterijima navedenim u Planu, ali obavezno vodeći računa o ambijentalnosti i neškodljivosti za okoliš. U narednim člancima detaljno se propisuje izgled i oblikovanje zgrada, objekata ugostiteljsko - turističke namjene²¹ te uvjeti smještaja sportsko – rekreacijskih sadržaja na postojećim kapacitetima.

Prostorni plan predviđa uređenje sigurnog prijelaza za pješake s južne na sjevernu stranu Parka, odnosno prijelaz preko Jadranske magistrale korištenjem alternativnog rješenja u vidu malog mosta preko Kanala na Prosici (*PP Vransko jezero: čl. 114., str. 20*). Navedena prostorno – planska mogućnost je korisno rješenje za eventualne inicijative od strane lokalne zajednice jer omogućuje siguran protok ljudi s „morske strane“ dublje u prostor prema Jezeru bez potrebe izlaska na državnu prometnicu D8 (*op.a.*).

Planom se potiče korištenje obnovljivih izvora energije (sunca i biomase). Po pitanju vodoopskrbe područja Prosike predviđa se izrada projektne dokumentacije za spajanje na postojeći magistralni cjevovod Šibenik – Zadar (*PP Vransko jezero, čl. 122., str. 21*).

²¹ Napomena: „članak 37.“ odnosi se na objekte u funkciji prihvata posjetitelja; postojeći autokamp s pripadajućim objektima na ulazu Crkvine, ugostiteljski objekt na vidikovcu Kamenjak, autokamp Drage zapad te prijemno – posjetiteljski centar Prosika.

Kad se sagleda šira slika, kulturno – povijesna i društvena dimenzija prostora, ali i pregledom prostorne dokumentacije, cijelo područje Modrava lako se može zamisliti kao potencijalni *značajni krajobraz* – „prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i bioraznolikosti i/ili georaznolikosti odnosno krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja karakterističnih za pojedino područje“ (*Zakon o zaštiti prirode, čl. 118, st. 1*).

U okviru zaštićenih područja posebna su ograničenja u smislu izgrađenosti (turističke) infrastrukture. Na ta se „ograničenja“ i ne mora nužno gledati kao na ograničenja - pogotovo u današnje doba kad je sve neupitnija važnost održivosti – posebice u turizmu koji u velikoj mjeri utječe, često negativno, upravo na glavni resurs o kojemu ovisi – prostor.

Tipiska izgradnja određena prostornom dokumentacijom zapravo je podloga za razvoj održivog turizma u okvirima dozvoljenog i estetski prihvatljivog.

Prostorno - planska politika treba ići u smjeru poticanja osjećaja zadovoljstva i motivacije lokalnog stanovništva mogućnostima života i rada u zaštićenom krajobrazu.

7.3. Ekološka poljoprivreda i održavanje suhozida

Ekološka poljoprivreda, poznata i kao organska poljoprivreda, je sustav proizvodnje hrane i poljoprivrednih proizvoda koji se temelji na održivim metodama uzgoja koje poštuju okoliš, zdravlje ljudi i dobrobit životinja. Ekološka poljoprivreda podrazumijeva očuvanje prirodne ravnoteže i biološke raznolikosti područja te stoga nije u nesuglasju s postulatima zaštite prostora. Ekološkim uzgojem smatra se „način poljoprivredne proizvodnje koji za cilj ima proizvodnju hrane primjenom prirodnih tvari i postupaka“ (*vidi: Ekološka poljoprivreda u kratkim crtama*).

Ova vrsta poljoprivrede naglašava upotrebu prirodnih resursa, očuvanje biološke raznolikosti, održavanje tla zdravim i minimiziranje upotrebe kemijskih gnojiva i pesticida.

Ekološka poljoprivreda može potaknuti razvoj lokalnih obrta i obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava te poduzetništvo mladih. Ovakav razvojni pravac integriran je u razvojne ciljeve područja kroz prostorne planove i regionalne strategije razvoja upravo u cilju unaprjeđenja područja kroz razvoj poljoprivredne djelatnosti te njene nadopune održivim turističkim praksama.

Ekološka poljoprivreda ima brojne prednosti - proizvodnju zdrave hrane, smanjenje negativnog utjecaja na okoliš, očuvanje prirodnih resursa i podršku lokalnim zajednicama.

Osim toga, ekološka poljoprivreda često privlači potrošače koji preferiraju održive i ekološki prihvatljive proizvode.

Prema podacima Bioportala i prema Nacionalnoj klasifikaciji staništa maslinici u Modravama smatraju se *tradicionalnim* (ekstenzivnim) *maslinicima* i definiraju kao „nasadi maslina tradicionalnih oblika na terasama i na malim parcelama okruženim suhozidima na kojima je moguća samo ručna obrada“ (*Nacionalna klasifikacija staništa, str.136*). Slična je i formulacija u klasifikaciji Prostornog plana Parka prirode Vransko jezero gdje se Modrave opisuju kao *područje kultiviranog krajobraza* koje karakteriziraju „omanja polja i suhozidne međe, terase loza i maslina, poljski putovi te očuvani stari maslinici“ (*Prostorni plan JUPP Vransko jezero, čl. 145., str. 26*). Unutar obuhvata posebno zaštićenog područja stoga se može govoriti o razvoju ekološke poljoprivrede.

Ekstenzivnim maslinikom smatra se poljoprivredno zemljište evidentirano u ARKOD sustavu kao trajni nasad s najmanje 25, a najviše 150 stabala po hektaru (*Pravilnik o provedbi izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjera ruralnog razvoja za 2023. godinu, čl. 207, str. 53*). Za bavljenje ekološkom proizvodnjom i obnovu suhozida niz je mjera i aktivnih politika kroz Program ruralnog razvoja Ministarstva poljoprivrede RH u okviru Zajedničke poljoprivredne politike EU (*Program ruralnog razvoja*). Određeni su prioriteti razvoja u provedbi poljoprivredne djelatnosti i dodjeljivanja poticaja. U navedene prioritete među ostalim spadaju i povećanje udjela ekoloških praksi u djelatnosti, diverzifikacija proizvodnje i stvaranje novih radnih mjesta, poboljšanje starosne strukture u nositelja poljoprivrednih gospodarstava²², olakšanje pristupa početnom kapitalu za investiranje u proizvodnju, povećanje dodane vrijednosti poljoprivredne proizvodnje, lakši pristup prijenosu znanja i vještina, poticaj uključivanju dionika u lokalni razvoj, korištenje energije iz obnovljivih izvora, očuvanje poljoprivrednih površina i unaprjeđenje praksi i ulaganja koje doprinose zaštiti i povećanju biološke raznolikosti i očuvanju genskih resursa, a može se istaknuti i poboljšanje poljoprivrednih praksi koje doprinose zaštiti i povećanju biološke raznolikosti staništa i vrsta unutar Natura 2000 područja (*isto, Prilog II. SWOT analiza*).

Iz SWOT analize se može iščitati da produktivnost hrvatskih poljoprivrednih gospodarstava, mjerena neto dodanom vrijednošću po jedinici godišnjeg rada značajno zaostaje od prosjeka EU. Hrvatska pripada u grupu država članica s najnižom produktivnošću koje ostvaruju manje od 40% prosječne produktivnosti EU (*isto*).

²² Pretpostavlja se u smislu poticanja mladih poljoprivrednika, op.a.

Iz navedenog se može uočiti visok prioritet koji očuvanje poljoprivredne aktivnosti ima na nacionalnom odnosno širem europskom nivou u okviru Zajedničke poljoprivredne politike. U tom smislu na nacionalnom planu određene su mjere za poticaj poljoprivrednoj proizvodnji određene i Pravilnikom o provedbi izravnih potpora poljoprivredi za 2023. godinu.

Kako bi se poslovni subjekt koji se bavi poljoprivrednom proizvodnjom mogao smatrati ekološkim poljoprivrednikom potrebno je upisati se u *Upisnik subjekata u ekološkoj poljoprivredi* temeljem zahtjeva koji se podnosi Agenciji za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju.

U svrhu podizanja novih i restrukturiranja postojećih nasada postoji niz financijskih mjera u okviru Programa ruralnog razvoja koje se odobravaju obrtima, OPG-ovima te tvrtkama bilo kroz izravne potpore Ministarstva poljoprivrede ili kreditne linije Hrvatsku banku za obnovu i razvoj (HBOR) za investiranje u poljoprivrednu proizvodnju.

Aktualna mjera M4 Ministarstva poljoprivrede kojom se kroz podmjere 4.1 (potpora za ulaganja u poljoprivredna gospodarstva), 4.2 (potpora za ulaganja u preradu, marketing i/ili razvoj poljoprivrednih proizvoda), 4.3 (potpora za ulaganja u infrastrukturu vezano uz razvoj, modernizaciju ili prilagodbu poljoprivrede i šumarstva) i 4.4 (potpora neproizvodnim ulaganjima vezanim uz postizanje agro-okolišnih i klimatskih ciljeva) odobravaju potpore za ulaganja u poljoprivredna gospodarstva omogućuje financiranje ulaganja vezanih uz obnovu ili ponovno podizanje poljoprivredne proizvodnje, očuvanje okoliša i vrijednosti krajobraza, te povećanje dodane vrijednosti poljoprivrednih proizvoda i investicije u navodnjavanje.

Prihvatljivi korisnici potpora mogu biti fizičke i pravne osobe upisane u Upisnik poljoprivrednih gospodarstava - određene i prema ekonomskoj veličini, poljoprivrednici koji se namjeravaju baviti preradom prema daljnjim odredbama Ugovora o EU, jedinice područne (regionalne) samouprave), javne ustanove i tijela – uključujući i ustanove koje upravljaju zaštićenim područjima te jedinice lokalne samouprave i civilne udruge koje se bave zaštitom i promicanjem kulturnih vrijednosti i zaštite okoliša (*Program ruralnog razvoja. Mjera M4*).

Korisnicima na ovom području zanimljive će biti podmjere 4.1 i 4.4. jer se kroz njih potiče restrukturiranje i obnova poljoprivrednih gospodarstava te kroz operaciju 4.4.1. (Više u: *Europski strukturni i investicijski fondovi. Natječaj za tip operacije 4.4.1. „Neproizvodna ulaganja vezana uz očuvanje okoliša“*) i obnova i održavanje suhozida kao mjera za očuvanje ekološke bioraznolikosti i krajobraza.

Poljoprivrednicima su dostupne i izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjere ruralnog razvoja (više u: *Pravilnik o provedbi izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjera ruralnog razvoja za 2023. godinu*). Ove mjere odobravaju se u cilju osiguravanja provedbe Strateškog plana Zajedničke poljoprivredne politike RH prema *iznimno osjetljivim sektorima u poljoprivredi*. Među inim, ovim mjerama podupire se obnova i očuvanje suhozida i održavanje ekstenzivnih maslinika, a *iznimno osjetljivim sektorom* smatra se i prerada ekstra djevičanskog i djevičanskog maslinovog ulja - najmanje 30 stabala maslina (*isto, čl. 60, str. 22*).

U okviru Programa ruralnog razvoja i mjere M10 (Poljoprivreda, okoliš i klimatske promjene) za održavanje ekstenzivnih maslinika odobravaju se državne potpore. Održavanje podrazumijeva gnojenje stajskim gnojem, sredstvima za zaštitu bilja u ekološkoj proizvodnji, a površine pod travnjacima održavaju se ispašom (ovce ili koze), mehaničkom obradom ili košnjom uz zadržavanje sitnog materijala ispod krošnje stabala (zelena gnojidba). Potpora za prijelaz na ekološki uzgoj i održavanje istog iznosi 754,00 € po hektaru (*isto, čl. 171, str. 44*).

Mjerom 10.1.10. potiče se održavanje suhozida kao važnog elementa u očuvanju biološke raznolikosti i prepoznatljivo obilježje krajobraza. Kako bi se potpora odobrila suhozid treba biti najmanje širine 0,5 m, maksimalne širine 2 m unutar parcele tj. na granici parcele 4 m, najmanje visine 0,2 m i maksimalne visine 3 metra, a osnovni je uvjet da je ARKOD parcela na kojoj su registrirani vanjski suhozidi ukupne minimalne dužine 30 metara. Suhozid se smatra održanim na način da se koristi isključivo zatečeni materijal odnosno okolni kamen, bez korištenja veziva i drugih materijala, konstrukcija ne smije obrasti u vegetaciju, a pri njenom uklanjanju ne koriste se herbicidi. Potpora iznosi 0,74 € po dužnom metru suhozida (više u: *Pravilnik o provedbi izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjera ruralnog razvoja 2023., čl. 107, str. 31*). Temeljem istog Pravilnika izuzećem od dobivanja potpore smatraju se *potporni zidovi, terase i unutrašnji suhozidi* (*isto, čl. 105, str. 30 i čl. 197, str. 52*).

Sufinanciranje aktivnosti u okviru provedbi strategija lokalnog razvoja poljoprivrednicima je lako dostupno kroz programe lokalnih akcijskih grupa – LAG-ova. Područje Modrava spada pod nadležnost LAG-a More. LAG More redovito na lokalnoj razini plasira natječaje kojima je cilj provedba *Lokalne razvojne strategije* i *Programa ruralnog razvoja* u okviru Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. Prijavom na natječaj može se ostvariti pravo na bespovratnu potporu. Primjerice, moguće je sufinanciranje troškova kupnje domaćih životinja, višegodišnjeg bilja, sjemena i sadnog materijala, podizanja novih i/ili restrukturiranja postojećih višegodišnjih nasada, kupnje ili zakupa poljoprivrednog zemljišta,

promidžbe ili stjecanja stručnih kompetencija za bavljenje poljoprivrednom aktivnošću (više u: *LAG more. Natječaj za provedbu tipa operacije 1.1.2.*).

U svrhu kreditiranja poduzetništva niz je kreditnih linija dostupnih i preko Hrvatske banke za obnovu i razvoj. HBOR za podizanje trajnih nasada odobrava zajmove poslovnim korisnicima, obrtnicima i OPG-ovima u sustavu PDV-a ili putem poslovne banke u okviru svojih programa *investicije privatnog sektora*. Posebne ciljne skupine su *žene u poduzetništvu, mladi poduzetnici i poduzetnici početnici te tržišno konkurentni poslovni subjekti*. Subjekti *javnog sektora* također mogu biti korisnici kredita. Njima se smatraju jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave (općine, gradovi i županije) te društva, ustanove i agencije u njihovom vlasništvu ili većinskom vlasništvu i/ili vlasništvu ili većinskom vlasništvu RH. U okviru programa HBOR-a moguće je i sufinanciranje projekta financiranog sredstvima EU.

Djelatnosti od posebnog interesa za financiranje grupirane su prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti (NKD) u kategoriju *01 Biljna i stočarska proizvodnja* što se odnosi i na *uzgoj višegodišnjih usjeva* te *01.26 uzgoj uljanih plodova* u što svakako spada uzgoj maslina.

Iz svega navedenog vidi se da na nacionalnoj te lokalnoj i regionalnoj razini postoje mogućnosti (su)financiranja aktivnosti za *poljoprivredne poduzetnike*. Prije svakog potencijalnog projekta dobro je konzultirati se s drugim dionicima, a posebnu podršku može pružiti i članstvo u Lokalnoj akcijskoj grupi.

7.4. Presjek dosadašnjih inicijativa

Danas je obnovljen samo mali dio starih zidova, puteva i bunja, naporima udruge Modrave Murter – Betina i Parka prirode Vransko jezero te uz potporu nadležnih upravno - administrativnih jedinica, turističkih zajednica te pojedinačnim akcijama aktivnih poljoprivrednika i dionika u turizmu (kampovi, ugostiteljski objekti, kućice za odmor).

Kao dobar primjer može se istaknuti nekoliko lokalnih projekata i inicijativa poduzetih upravo u cilju revalorizacije poljodjelske kulture pa potom i svih povezanih praksi.

Istaknut će se inicijative koje su ostavile utjecaja na prostor, a dijelom i inspirirale ovaj rad – inicijative udruge Modrave Murter – Betina za obnovom poljoprivrede u Modravama i projekt *Oživi Održi Otok* u suradnji PP Vransko jezero, udruga Modrave Murter – Betina, Argonauta, Feniks Arbor i 4 grada Dragodid i ostalih suradnika. Zajedničko im je da su poduzete u suradnji s volonterima iz lokalne zajednice i uz veliko poštovanje prema prostoru i njegovim obilježjima.

7.4.1. Osnivanje udruge Modrave Murter – Betina

Udruga Modrave Murter – Betina osnovana je 2008. godine pod nazivom *Udruga za zaštitu prirode i prava vlasnika nekretnina "Modrave Murter - Betina"* (Registar udruga RH).

Sjedište joj je u Betini. Udruga je osnovana s ciljem očuvanja prostora Modrava, artikulacije zajedničkih inicijativa i zajedničkog istupanja u cilju zaštite interesa i prava članova Udruge u svrhu održivog razvoja i turizma te zaštite okoliša. Jedna od djelatnosti Udruge je i unaprjeđenje tradicijskih i razvoj novih djelatnosti na prostoru Modrava te ostvarivanje suradnji i partnerstava sa srodnim organizacijama.

Udruga je od osnutka organizirala i provela nekoliko za prostor značajnih akcija:

Slika 23. Logo udruge Modrave Murter - Betina. Izvor: <https://modrave-murter-betina.hr/>

- projekt „Doprinos revitalizaciji maslinika na području Modrava obnovom poljskih putova i eliminacijom divljih odlagališta otpada te promicanjem održivog razvoja turizma malih razmjera poticanjem osnivanja eko kampova“, 2009. Ovim projektom uređen je i obnovljen zarasli put *Stani*, omeđen je suhozidom, obnovljeni su razrušeni dijelovi i spriječeno daljnje urušavanje. Ostvarena je suradnja s općinama Tisno, Murter – Kornati i Pakoštane, a učenici OŠ Murterski škoji bili su članovi eko – ophodnje.
- u svrhu sprječavanja zaborava lokalnih naziva 2010. godine postavljene su drvene table s označenim lokalnim toponimima na području Modrava unutar i izvan granica Parka,
- obnova starog puta od *Napoleonove ceste* do *Krive drage* 2012. godine. Kao rezultat napravljena je biciklistička staza PP Vransko jezero, obnovljeno je 30ak starih maslinika i otvorena mogućnost direktnog prilaza obali Jezera.
- obnova zaraslog suhozidnog puta *Šenična cesta*, 2013. godine. Akcija u suradnji s udrugom 4 grada Dragodid, obnovljen je put i spriječeno njegovo daljnje urušavanje.
- suradnja s udrugom 4 grada Dragodid na radionicama obnove suhozida (2011. – 2013.). Utvrdilo se stanje nekoliko pojedinačnih suhozidnih struktura koje su uvrštene u interaktivnu bazu Suhozid.hr.
- uređenje info – parka *Maslina i naš otok* na području *Kalebića*, 2013. / 2014. god. Izgrađeno je 60 metara suhozida, obnovljene su masline i smokve. Postavljena je info

tabla koja opisuje tradicijski život stanovnika Betine i Murtera. Projekt je realiziran sredstvima Zaklade Kajo Dadić, Općine Tisno, TZ mjesta Betina i PP Vransko jezero.

- obnova tradicijskog mula u predjelu Gaj, 2018. god.,
- obnova maslinarskih puteva Modravice i Tošćice...

Udruga u suradnji s PP Vransko jezero organizira edukacije za maslinare o rezidbi maslina ili primjeni sredstava protiv bolesti masline. Povremeno se organiziraju akcije održavanja obnovljenih puteva.

Udruga je 2014. godine u suradnji s JUPP Vransko jezero, Udrugom 4 grada Dragodid i Muzejom grada Šibenika na natječaj Fonda za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost prijavila projekt pod nazivom „Katastar suhozida: digitalno kartiranje krajobraza Modrava kao baza za održivo korištenje i očuvanje Natura 2000 područja; Park prirode Vransko jezero“. Glavni cilj projekta, iako nažalost nerealiziranog, bio je izraditi jedinstveni katastar suhozidne baštine Modrava – analizirajući tipologiju, raspored u prostoru i stanje očuvanosti. Projektom je trebalo biti obuhvaćeno i istraživanje agrobioraznolikosti te prikupljanje podataka o invazivnom alepskom boru. Rezultati su trebali biti detaljna inventarizacija i izrada baze podataka suhozidnih struktura, osmišljavanje modela financiranja obnove pojedinačnih objekata, dodatni obol promociji kulturnog krajolika i popularizaciji suhozidne baštine te poticaj održivom razvoju područja.

Gledajući unatrag, lako se može zamisliti koliku važnost bi za buduće inicijative u prostoru imala realizacija projekta *Katastar suhozida*.

7.4.2. Projekt OŽIVI ODRŽI OTOK

Vrlo vrijedan projekt i možda najzaokruženija inicijativa pokrenuta je 2014. godine od strane JUPP Vransko jezero, udruge Argonauta iz Murtera, 4 grada Dragodid, Feniks Arbor i udruge Modrave Murter – Betina sa suradnicima JUNP Kornati i predstavnicima lokalne zajednice. Pokrenut je i proveden projekt „Oživljavanje lokalnih tradicijskih praksi održivog korištenja resursa otoka Murtera i njegove prirodne regije“ (*Oživi Održi Otok*) koji je za cilj imao oživljavanje tradicijskih znanja unutar lokalne zajednice i prijenosa na nove generacije, stvaranje pozitivne platforme za partnerstvo lokalne zajednice i ustanova koje skrbe o zaštićenim područjima na širem prostoru otoka Murtera. Među glavnim ciljevima projekta bio je i razvoj održivih oblika turizma.

Slika 24. Oživi Održi Otok, vizual. Izvor: PP Vransko jezero <https://www.pp-vransko-jezero.hr/hr/projekt-ozivi-odrzy-otok-ocemo-li/>

Projektne aktivnosti provodile su se od 2014. do 2016. godine, a za ciljeve su imale:

- oživljavanje znanja ljudi murterskog kraja o zaštiti prirode i korištenju prirodnih resursa,
- uključenje zaštite prirode u razvoj otoka Murtera kroz održivi turizam,
- stvaranje platforme za partnerstva između lokalne zajednice i zaštićenih područja.

Kroz projekt je provedeno nekoliko grupa aktivnosti s naglaskom na tradicijske prakse i održivi razvoj – edukativne radionice u lokalnoj zajednici na temu ekosustava, očuvanja prirodnog okoliša otoka Murtera sa svim svojim tradicijskim posebnostima i održivog razvoja, studijska putovanja na Vis i u Provansu s ciljem učenja o drugim primjerima dobre prakse u svijetu ekomuzeja i nekoliko suradničkih sastanaka kroz koje se rodilo mnoštvo dobrih ideja i projekata. Animiranjem dionika unutar zajednice na terenu su održane volonterske radne akcije s ciljem učenja o tehnikama održavanja suhozida, revitalizacije maslinarstva i tradicijskog ovčarstva. U Modravama je u okviru ovih akcija obnovljeno 500 metara starog tradicijskog puta, obnovljena je jedna bunja i uređena su ugibališta za prilaz maslinicima automobilom.

U okviru projekta osmišljena je i testirana trodnevna inovativna turistička tura „*SAILING the LAND, SAILING the SEA*“ koja je obuhvatila posjete lokacijama na relaciji Betina – Modrave – Vransko jezero – Murter – Kornati i aktivnosti poput tradicijske plovidbe, gastronomije, pješačenje i bicikliranje zaštićenim područjima, ribolov i aktivni boravak u prostoru. Izrađen je *Akcijski plan održivog korištenja resursa murterske regije* i oformljena partnerska mreža *OŽIVI ODRŽI OTOK* za provedbu budućih projekata.

Bitno je reći da je projektom obuhvaćen širi geografski areal (Vransko jezero – otok Murter – Kornatsko otočje) i da je velik naglasak stavljen upravo na povezivanje dionika i umrežavanje u cilju prijenosa znanja. Projekt je bio izrazito interdisciplinaran i medijski dobro popraćen što je imalo utjecaja i na prijem u lokalnoj zajednici.

Projekt *Oživi – održi otok* i njegove misli vodilje mogu biti inspiracija i za buduće inicijative. U okviru projekta kroz radionice i projektne razmjene ideja kreirani su i potencijalni projektni prijedlozi među kojima treba istaknuti *Modravske vrtove*, *Suhozid kao sponu društvenog kapitala i održivosti*, *Laboratorij za inovativni i odgovorni turizam* i *Zadrugu za 21. stoljeće*. Navedeni projektni prijedlozi aktualni su i danas, a na tragu tih ideja mogu se graditi i nove inicijative u prostoru. Primjerice, među ciljevima potencijalnih projekata bili su navedeni razvoj suvremenog eko – maslinarstva u Modravama, uređenje putova i potrebne infrastrukture, umrežavanje maslinara i pomoć pri plasiranju proizvoda na tržište, osmišljavanje kurikuluma za sustavni prijenos znanja o vještini zidanja usuho i interdisciplinarna suradnja na inventarizaciji suhozidne baštine. Također, identificirana je potreba za očuvanjem autentičnosti prostora kroz poticanje kreativnih turističkih proizvoda baziranih na tradicijskoj kulturi i poticanje mladih na bavljenje poduzetništvom.

7.5. Ekomuzej Modrave – potencijalni koncept

U duhu iznesenog u prijašnjim poglavljima, globalnih trendova u turizmu i ekomuzeologiji potencijalni prijedlog projekta osmišljavanja *ekomuzeja Modrave* treba uvažavati određene smjernice u pogledu ravnoteže između korištenja prostora i održavanja ekološke stabilnosti. Koncept održivosti treba biti implementiran u provedbu svih aktivnosti.

Područje Modrava možemo razmatrati kao resurs održivih oblika turizma posebno ako u podlozi imamo koncept ekomuzeja kao bazu za jačanje identiteta lokalne zajednice kao nositelja razvoja područja. Jedino stvarna, aktivna uporaba prostora na tragu tradicijskih praksi i u okviru njegovih mogućnosti polučit će željeni revitalizacijski rezultat.

Na ovom prostoru nekoliko je potencijalnih turističkih resursa koji su vezani uz elemente prirodne, kulturno – povijesne i nematerijalne baštine. Krški prostor Modrava dijelom je zaštićenog područja Parka prirode Vransko jezero i Natura 2000 što prostor čini specifičnim i drugačijim. Bitan distinktivni faktor u turističkom smislu su i Unescova zaštita suhozidne baštine odnosno ljudska komponenta vezana uz umijeće gradnje suhozida.

Poticaji nositeljima pojedinih baštinskih resursa na djelovanje u okviru zajedničke strateške vizije prilika su za razvoj suvremenih ekomuzeoloških praksi uz primjenu u agro –

eko - gastro turizmu i, posebno, turizmu maslinovog ulja te svim oblicima turizma posebnih interesa primjenjivih na ovaj prostor. Prvi pojedinačni pozitivni primjeri, rezultirat će i drugim proaktivnim inicijativama i, posljedično, dovesti do revitalizacije prostora na temeljima ekološke poljoprivrede i održivog turizma.

Slika 25. Modrave, pogled iz zraka. Izvor: Foto arhiv MBDB

7.5.1. Sastavni elementi *ekomuzeja Modrave*

Okosnica potencijalnog ekomuzeja zapravo su baštinski resursi izneseni u trećem poglavlju:

- tradicijsko graditeljstvo odnosno suhozidna baština (*umijeće suhozidne gradnje - UNESCO*)
- tradicijsko maslinarstvo
- plovidba u drvenim brodovima
- težačka prehrana (*mediteranska prehrana - UNESCO*)
- svi elementi nematerijalne baštine uključujući i narodno stvaralaštvo inspirirano *težaštinom*.

Svi ovi elementi združeni zajedno u prostoru materijaliziraju se u kulturnom krajoliku Modrava. Način njihove interpretacije u prostoru glavni je zadatak projektnog tima, a

upravljanje ovim osnovnim resursima u budućnosti izazov je na koji inspiriran *community heritage* tim treba odgovoriti u suradnji s zajednicom i svim potencijalnim partnerima.

Modrave sa svojim gusto zbijenim maslinicima uokvirenim čipkom suhozida idealna su lokacija za *muzej masline* ili *muzej maslinovog ulja*. Muzej je ishodišna točka, zamišljen kao jednostavni interpretacijski objekt osmišljen u tradicijskom stilu, koji koristi i postojeću infrastrukturu. Zbog prostorno – planskih preduvjeta smješten je izvan granica parka prirode (primjerice na području Prosike). Muzej svoj postav prezentira kao postav u krajoliku, muzej na otvorenom, ali zgrada muzeja je baza koja se koristi multimedijalnom dimenzijom u prezentaciji kulturne i prirodne baštine prostora. U svom poslanju muzej se koristi bogatstvom nematerijalne baštine prezentirane od strane nositelja znanja o suhozidnoj gradnji, poljoprivrednika, znalaca o plovidbi drvenim brodom i drugih lokalnih dionika. Muzej interpretira prostor, mrežu suhozida i starih težačkih putova, tradicijske maslinike, povezuje prostor i njegovu priču s kulturnom baštinom i nematerijalnim praksama, surađuje s baštinskim udrugama i lokalnom zajednicom.

Onaj stvarni izložbeni, „živi“ dio zapravo je interpretacijski centar *in situ*, u prirodnom okolišu čija je osnovna namjena da funkcionira kao *ekomuzej* u smislu očuvanja praksi i vještina lokalne zajednice, revitalizacije tradicijskog maslinarstva i oplemenjivanja baštinskih resursa kroz različite suvremene turističke oblike. Glavni dionici odnosno korisnici, ali i nositelji aktivnosti ekomuzeja su ljudi iz lokalne zajednice koji sudjeluju u aktivnostima – odnosno kreiraju ih samim svojim djelovanjem i svojim angažmanom na neki način stvaraju uvijek novi ekomuzej. Vitalna je uloga i kreativnih interpretatora „oboružanih“ znanjem temeljenim na *storytellingu* i participaciji.

Tradicijско graditeljstvo kao posebna i jedna od glavnih atrakcija prostora vrijedan su resurs koji u slučaju revalorizacije ovog prostora znači mogućnost osmišljavanja različitih aktivnosti u cilju prezentiranja *umijeća suhozidne gradnje*. Interpretacijom suhozida i bunja može se naučiti o njihovoj funkciji, motivima i metodama gradnje. Brojne su mogućnosti koje suhozidna baština pruža za posjetitelje - radionice gradnje suhozida, vikend suhozidne akcije - *gradionice* u suradnji s lokalnim udrugama i međunarodnim volonterskim mrežama ili druga tematska događanja poput predavanja, edukativnih aktivnosti za školsku djecu i sl. Nositelji znanja o gradnji *usuho* nastupit će kao mentori različitim grupama posjetitelja.

Okosnica priče je *tradicijско maslinarstvo*, s brojnim mogućnostima daljnje razrade koncepta - primjerice tematske staze *Putevima masline* ili *Težačkim putevima* koje za

infrastrukturu koriste postojeće suhozidne putove i tradicijske maslinike. Stari težački putovi revalorizacijom i interpretacijom postaju tematske i edukativne staze. Za primijetiti je primjer dobre prakse opisan u 5. poglavlju – *Serra de Tramuntana*, destinacija osobito prepoznatljiva po svojim terasastim suhozidima, a tamošnji model turizma je toliko značajan da zaslužuje mjesto i kao poseban ured unutar *Odjela za okoliš i baštinu* otoka Mallorce (*anketni upitnik*).

Jedna od polaznih ideja bi mogla biti i da svaki maslinik u privatnom posjedu, uključujući i put do njega, održavani suhozid, ali i onaj spreman za obnovu, očuvana bunja, pa i drvo pripremljeno za ogrjev i ostali tradicijski elementi u krajoliku zapravo čine *muzej na otvorenom* prezentirajući tradicijsku kulturu. Vlasnici zemljišta ujedno su i nositelji aktivnosti. Više takvih obnovljenih i funkcionalnih malih muzeja funkcioniraju zajedno pod kapom ekomuzeja kao krovnog entiteta koji komunicira njihov „proizvod“ prema vani.

Plovidbe u drvenim brodovima također su resurs koncepta *ekomuzeja Modrave* jer pružaju mogućnosti za sudjelovanje u tradicijskim aktivnostima, a mogu se realizirati u suradnji s baštinskim udrugama otoka Murtera koje njeguju kulturu drvenog broda. Takve aktivnosti naj su za kreativne pojedince: veslačke ili jedriličarske ture u drvenom brodu uz priče o kulturi ovog područja, rukovanje tradicijskim alatima, pristajanje za stare rive i odlazak u *ograde*, obnavljanje zidova ili uređivanje maslina, aktivni vikendi uz rad u polju i pripremu tradicijske marende, organizacija regate *Putevima baštine* ili *Putevima težaka*, prezentacije u drvenim brodovima kako se nekad išlo u Modrave i niz drugih aktivnosti - uvijek uz uključivanje lokalne zajednice. Kako na području otoka Murtera aktivno djeluje nekoliko baštinskih udruga međusobno srodnog polja djelovanja u aktivnosti se primarno trebaju uključiti i udruge, svaka sa svojim doprinosom zadanim temama očuvanja kulturnog identiteta baziranog na bogatoj etnološkoj baštini ovog područja.

Težačka prehrana također pruža velike mogućnosti interpretacije u okviru turizma posebnih interesa i razvoja koncepta *ekomuzeja Modrave*. Kroz ekomuzejski pristup, tradicijska prehrana može biti prepoznata kao važan dio kulturne baštine i identiteta zajednice. Ekomuzej pruža platformu za dokumentiranje, interpretaciju i očuvanje tradicijskih praksi kako bi se sačuvao njihov autentični karakter. Ekomuzeji mogu poticati održivu poljoprivredu i lokalnu ekonomiju promovirajući lokalno uzgojene proizvode, podržavajući male proizvođače i potičući posjetitelje da podrže lokalnu gastro kulturu. Dobra inicijativa zajedničkog brendiranja došla je od strane udruge Modrave Murter - Betina koja je pokrenula inicijativu valorizacije maslinovog ulja iz Modrava pod zajedničkim imenom *Liburnia*. Jednostavna težačka *spiza* kroz ekomuzejski pristup postaje okidač za posjetitelje željne dubljeg doživljaja lokalne sredine –

od marende u polju do degustacija maslinovog ulja pod maslinama okruženim suhozidima – brojne su mogućnosti interpretacije.

Obnovljeni modravski krajolik, kao idilični ambijent lišen preizgrađenosti i buke, autentična je pozornica tradicijske kulture lokalne zajednice na kojoj se isprepliće materijalno i nematerijalno.

U osnovi aktivnosti unutar zajednice su i dalje tradicionalne, ruralne, ali je komunikacijska vizija suvremena i okrenuta ka ekomuzeološkim principima uz posebno naglašen *community heritage* pristup kroz obnovu agrikulturne baštine.

Maslinarstvo u Modravama treba biti jedan od strateških vidova razvoja, a vlasnike zemalja treba poticati ka obnovi ekološke proizvodnje, ali i dopuštene nepoljoprivredne aktivnosti s tim u vezi. Paralelno s obnovom zemljišta i uređenjem nasada (što je od vitalne važnosti za početak) treba raditi na poticanju pokretanja turističke aktivnosti vezane uz maslinarstvo – proizvodnje raznih sekundarnih proizvoda od masline i maslinovog ulja, poticanja pokretanja tercijarnih aktivnosti putem kušaonica, degustacija u masliniku, različitih turističkih aranžmana vezanih uz berbu i preradu maslina, tematske razglednice modravskih maslinika, radionice rezidbe maslina i mnoge druge.

Modrave sa svojom mrežom suhozida i tradicijskim maslinicima trebaju postati i dio kulturnih ruta Vijeća Europe kroz uključivanje u primjerice *Rutu maslinovog drveta* (vidi: *Vijeće Europe. Kulturna ruta maslinovog drveta*) ili osmišljavanjem nove rute - na tragu primjerice *Ruta de Pedra en Sec* u UNESCO-ovom kulturnom krajoliku Serra de Tramuntana na Mallorci (vidi: *See Mallorca. Ruta de Pedra en Sec GR221 – Dry Stone Route*).

Resursi se mogu osigurati financiranjem kroz strukturne i investicijske fondove Europske unije i integrirane razvojne programe kojima je cilj razvoj i održivo korištenje prirodne i kulturne baštine. Fond za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost objavljuje natječaje koji za cilj imaju podršku inovacijama te pametnim i održivim rješenjima u upravljanju okolišem.

7.5.2. Dionici i nositelji aktivnosti

Ekomuzej Modrave kao integrirani projekt u svoju provedbu treba uključiti širok raspon potencijalnih dionika iz šireg regionalnog područja, iz polja kulture, turizma, obrtništva, agrikulture, zaštite prirode, te volontere iz lokalne zajednice i druge. U slučaju Modrava, potrebno je zajedno štititi prirodnu baštinu - krški krajobraz te floru i faunu unutar zaštićenog

područja, elemente tradicijske kulture – nematerijalnu baštinu povezanu s gradnjom zidova, putova i kućica u kamenu, agrikulturnu baštinu – način obrade tla i tradicijsko maslinarstvo i poticati njihovu revitalizaciju u današnjem dobu.

Glavni dionici *ekomuzeja Modrave* su poljoprivrednici, vlasnici tradicijskih obrta i poznavatelji tradicijske kulture. Modrave imaju svoje vlasnike, oni su, imenom i prezimenom, vlasnici baštine. Dionici su svih budućih pitanja i inicijativa u prostoru. Oni su najvažnija „komponenta“ eventualnog baštinskog turizma u Modravama. Bez njihovog sudjelovanja zapravo i ne postoji priča, prostor je samo prostor, u njemu nema aktivnosti.

Nositelji projektnih aktivnosti u procesu revitalizacije maslinarstva na ovom području su baštinske udruge, kulturne ustanove, volonteri, jedinice lokalne i regionalne uprave i samouprave, zainteresirani pojedinci i odgojno – obrazovni sektor kroz aktivnosti na otvorenom u okviru školskog kurikulumu.

Kako je ekomuzej u svojoj biti okrenut ka lokalnoj zajednici i teži revitalizaciji onog dijela života lokalne zajednice koji je zanemaren pod pritiskom zahtjeva suvremenog života ili orijentiranosti ka nekim drugim oblicima ekonomske aktivnosti, onda je primarni dionik projekta upravo lokalna zajednica. Unutar lokalne zajednice postoje različite skupine dionika kojima se projekt obraća:

- stariji članovi zajednice koji su riznica znanja o kulturnom dobru i načinima života u zajednici prije i poslije te koji će u projektu sudjelovati svojim pričama (*storytelling*) i oplemenjivanjem muzeološkog sadržaja i budućih turističkih aktivnosti. Ovoj skupini dionika treba se obratiti u samom začetku ideje i u fazi osmišljavanja „proizvoda“ jer bez njihovih *inputa* projektnom prijedlogu će izostati autentičnost i bliskost s baštinom lokalne zajednice. Kroz druženja i bilježenja njihovih kazivanja potrebno je dokumentirati priče potrebne za oblikovanje finalnog proizvoda te osmišljavanje aktivnosti.

- djeca i mladi kao glavni primatelji znanja o kulturnom dobru i sudionici radionica i aktivnosti kroz koje će se podizati razina svijesti u lokalnoj zajednici o vrijednostima zavičajne baštine povezane s Modravama. Jednako kao i u slučaju prve skupine dionika djecu i mlade potrebno je odmah na početku animirati i uključiti u proces osmišljavanja proizvoda i aktivnosti te kroz cijeli proces komunikacije poticati osjećaj pripadnosti i ljubavi prema baštini. To se može činiti kroz školske aktivnosti sudjelovanjem u različitim literarnim, likovnim ili dramskim aktivnostima ili, kako je značajan broj djece aktivno uključen u aktivnosti koje provode baštinske udruge na lokalnoj razini, kroz razne grupne programe koje provode lokalne

udruge npr. plovidbe u drvenim brodovima, škole veslanja i jedrenja ili radionice gradnje suhozida i održavanja maslina u Modravama.

- lokalne udruge koje će u svoje aktivnosti implementirati i tematske plovidbe drvenim brodovima na jedra ili vesla u Modrave ili edukativne aktivnosti u maslinicima – radionice obnove suhozida, gradnje bunje, branje maslina ili rad u masliniku.

- turistički dionici u široj destinaciji – turističke zajednice, turističke i putničke agencije i ostali pružatelji turističkih usluga – hotelijeri, ugostitelji, prijevoznici, iznajmljivači smještaja, plovila i ostali dionici u turizmu. Turističke zajednice će u svoje promotivne materijale i kroz svoje promotivne kanale uvrstiti promociju novog proizvoda. Kroz svoj angažman u lokalnoj zajednici komunicirat će s volonterima, članovima lokalnih udruga, ugostiteljima i ostalim pružateljima turističkih usluga te posjetiteljima destinacije. Turističke agencije nastupaju kao organizatori / distributeri kompletnog turističkog aranžmana koji može sadržavati i razne druge vezane usluge uz posjet *ekomuzeju Modrave*.

- posjetitelji šire destinacije – svi posjetitelji gravitirajućeg područja su potencijalni korisnici usluga projektnog prijedloga i gosti interpretacijskog dijela ekomuzeja ili suvenirnice. Kroz kvalitetne marketinške aktivnosti gosti će se animirati na posjet, a *ekomuzej Modrave* treba postati nezaobilaznom točkom prilikom posjeta širem široj destinaciji.

Suhozidna gradnja inspiracija je i suvremenim krajobraznim arhitektima te studentima – *krajobrazna arhitektura* danas je i atraktivan diplomski studij na agronomskim fakultetima (vidi: *Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet: Krajobrazna arhitektura*). Jednako tako je i s tradicijskom zemljoradnjom ili *ekološkom poljoprivredom*, također u okviru zasebnog studijskog programa agronomskog smjera (*isto, Ekološka poljoprivreda*). Mnogo je dionika koji Modravama u suvremenom dobu mogu udahnuti novi život.

Poanta nije u statičnoj prezentaciji tradicijskih objekata u prostoru već u aktivnoj participaciji lokalnog stanovništva, budućih djelatnika ekomuzeja i posjetitelja koji će sudjelovati u aktivnostima. Aktivnosti treba osmišljavati i provoditi poseban (društveno angažiran) tim ekomuzeja u suradnji s lokalnom zajednicom kao nositeljima svih aktivnosti.

U budućnosti, marketinške aktivnosti trebaju usmjeriti svoje napore na aktivno umrežavanje putem suradnje s relevantnim udruženjima i organizacijama, poput Hrvatske udruge za interpretaciju baštine *Interpretirajmo Hrvatsku (Interpret Croatia)*.

Među dionicima u razvoju prostorne politike treba postojati sinergija. Dionici trebaju biti sve nadležne jedinice lokalne i regionalne uprave i samouprave, Park prirode, Šibensko – kninska županija, sve destinacijske turističke organizacije, Turistička zajednica županije, regionalne razvojne agencije, lokalne akcijske grupe, kulturne ustanove, udruge, odgojno - obrazovne ustanove i svi ostali dionici.

Oni dionici koji će pristupiti njegovoj obnovi i interpretaciji upravo su baštinici prostora, oni koji posjeduju najviše znanja o resursu i na njih treba djelovati motivacijskom politikom. Imperativ za bilo koji uspješan projekt na revitalizaciji ovog područja je donošenje strateškog plana razvoja poljoprivrede i agroturizma uz obaveznu politiku motivacije i uključenosti lokalne zajednice u sve aktivnosti.

7.5.3. SWOT ANALIZA

SWOT analiza je alat koji je razvijen u kasnim 1960-ima i ranim 1970-im godinama. Prvi put se počela primjenjivati u okviru istraživanja na Stanford Research Institute (SRI) u SAD-u (*Gonan Božac, 2008:19-34*). Iako nije točno utvrđeno tko je točno prvi primijenio SWOT analizu, općenito se smatra da je SRI odigrao ključnu ulogu u njenom razvoju.

SWOT analiza je jednostavan, komparativan alat za ocjenu stanja nekog subjekta u svom okruženju koji uzima u obzir četiri dimenzije: *snage, prilike, slabosti i prijetnje*. SWOT analiza je alat koji se koristi u poslovnom i strateškom planiranju. Koncept SWOT analize razvio se tijekom vremena kroz praksu i istraživanje u području poslovnog upravljanja i strategije. Može se reći da je ona univerzalni alat jer se može primijeniti na različite subjekte i nije ograničena samo na korporativni svijet. Osim u poslovnom kontekstu, može se koristiti za analizu neprofitnih organizacija, obrazovnih institucija, javnih ustanova, političkih stranaka i drugih entiteta ili za analizu projekata, proizvoda, usluga, timova ili čak pojedinaca.

SWOT je akronim koji se sastoji od početnih slova četiri ključne komponente koje se analiziraju: Snage (*Strengths*), Slabosti (*Weaknesses*), Prilike (*Opportunities*) i Prijetnje (*Threats*).

Snage uzimaju u obzir interne resurse, kapacitete i prednosti u odnosu na druge subjekte, prilike se odnose na vanjske uvjete ili trendove koji promatranom subjektu mogu značiti pozitivan utjecaj ili otvoriti nove mogućnosti za rast i razvoj. Slabosti su interni nedostaci i ograničenja, dok su prijetnje vanjski uvjeti ili čimbenici koji mogu negativno utjecati na organizaciju.

	Pozitivno	Negativno
Unutarnje	Snage	Slabosti
Vanjsko	Prilike	Prijetnje

Slika 26. SWOT analiza. Grafički prikaz. Izvor: <https://hrcak.srce.hr/file/33766>

Kad primijenimo ovu stratešku matricu na zamišljeni *ekomuzej Modrave* mogu se izdvojiti neki elementi koji čine ključne komponente promatranog entiteta.

Snage: ljepota krajolika, tradicijska kultura, suhozidna baština, tradicionalno maslinarstvo, bogat izvor lokalno dostupnih spoznaja o prostoru, aktivni nositelji znanja o umijeću suhozidne gradnje unutar lokalne zajednice, djelomična zaštita krajobraza u okviru PP Vransko jezero, blizina Vranskog jezera, biološka raznolikost...

Slabosti: daljnja degradacija krajolika, nepostojanje koncepta razvoja područja, mali broj aktivnih poljoprivrednika, pasivnost dionika, nepostojanje upravljačkog tima, nediverzificirana (turistička) ponuda...

Prilike: mogućnost razvoja ekološkog maslinarstva, mogućnost razvoja pčelarstva, mogućnost razvoja turizma posebnih interesa - posebno turizma maslinovog ulja, ekoturizma i agroturizma, mogućnost razvoja lokalnog obrtništva i obnove poljoprivredne proizvodnje, dostupnost financiranja kroz mjere nacionalnih ministarstava, lokalnih razvojnih grupa i EU fondove, rast zaposlenosti na lokalnoj razini, rast broja samozapošljavanja, prijenos znanja o suhozidnoj gradnji, potencijalna integralna zaštita krajolika kao značajnog krajobraza...

Prijetnje: ekološko zagađenje, rasprodaja zemljišta, devastacija prostora stihijskom gradnjom, stihijski razvoj neplanskog turizma u prostoru.

Poanta SWOT analiziranja je utvrditi prednosti i mane promatranog subjekta i utvrditi njegov položaj na tržištu. Bitno je imati na umu da snage i prilike trebaju nadvladati slabosti i prijetnje i da se jednom prikupljeni podatci trebaju znati i interpretirati. Ili, na primjeru - identificirano je *tradicijsko maslinarstvo* i *nematerijalna baština* kao jedne od internih snaga zamišljenog ekomuzeja. Treba znati povezati ove snage s prilikama - primjerice, dostupnim mogućnostima financiranja razvoja ovih elemenata i uvidjeti koje su potencijalne prijetnje njihovu razvoju.

Strateški tim treba aktivno komunicirati viziju razvoja prostora imajući na umu sve komponente utvrđene analizom te ju ažurirati ovisno o promjenama unutarnjih i vanjskih okolnosti.

7.6. Prikaz potencijalnih koristi za lokalnu zajednicu

Gledajući u rezultate provedenog istraživanja na terenu, velika dobrobit za lokalnu zajednicu bila bi generalna obnova prostora i tradicijskog maslinarstva i probuđeni osjećaj pripadnosti i kulturnog identiteta povezanog s Modravama. Osjećaj identiteta i ponovo uspostavljene veze s tradicijskom kulturom temelj je projektne ideje iz koje proizlaze i sve daljnje aktivnosti u realizaciji.

Ekološka održivost je imperativ i ona treba biti integrirana u svaki i najmanji detalj i za lokalnu zajednicu mnoge su potencijalne koristi koje iz toga proizlaze – počevši od razvoja ekološke poljoprivrede i obnove kulturnog krajolika nadalje. Izuzetno je bitno sudjelovanje zajednice u smislu revitalizacije tradicijske poljoprivrede i obnove suhozida. Tu se, kroz različite subvencije od strane jedinice lokalne samouprave ili EU sufinanciranjem kako bi se potakla poljoprivredna (i nepoljoprivredna) aktivnost otvaraju mogućnosti za lokalne obrtnike i OPG-ovce. Na lokalnoj razini bit će raznovrsnija i kreativnija ponuda domaćih proizvoda – što će naravno pozitivno utjecati i na diverzifikaciju turističke ponude. Zbog novostvorene vrijednosti podići će se razina atraktivnosti prostora za mlade poljoprivrednike ili razvoj novih turističkih ideja.

Za obnovu prostora vrlo su važne akcije u suradnji s volonterskim udrugama – diljem svijeta danas su izrazito popularne volonterske akcije u prirodi. Za poslužiti se i dobrim primjerom iz lokalne zajednice – ekološka udruga Argonauta iz Murtera uspješno provodi različite volonterske akcije u okolišu poput suhozidnih kampova i akcija čišćenja okoliša (vidi: *udruga Argonauta. Suhozidna Extravaganza*). Volontiranje i organiziranje volonterskih kampova mogu biti jedan od načina obnove krajolika (vidi: *Volonterska organizacija Rempart. Heritage Volunteering Opportunities*). Svoj doprinos svakako će dati i nositelji *kulturnog dobra o umijeću suhozidne gradnje* s područja otoka Murtera, a paralelno s tim prenijeti znanje na potencijalne nove nositelje i animirati djecu i mladež.

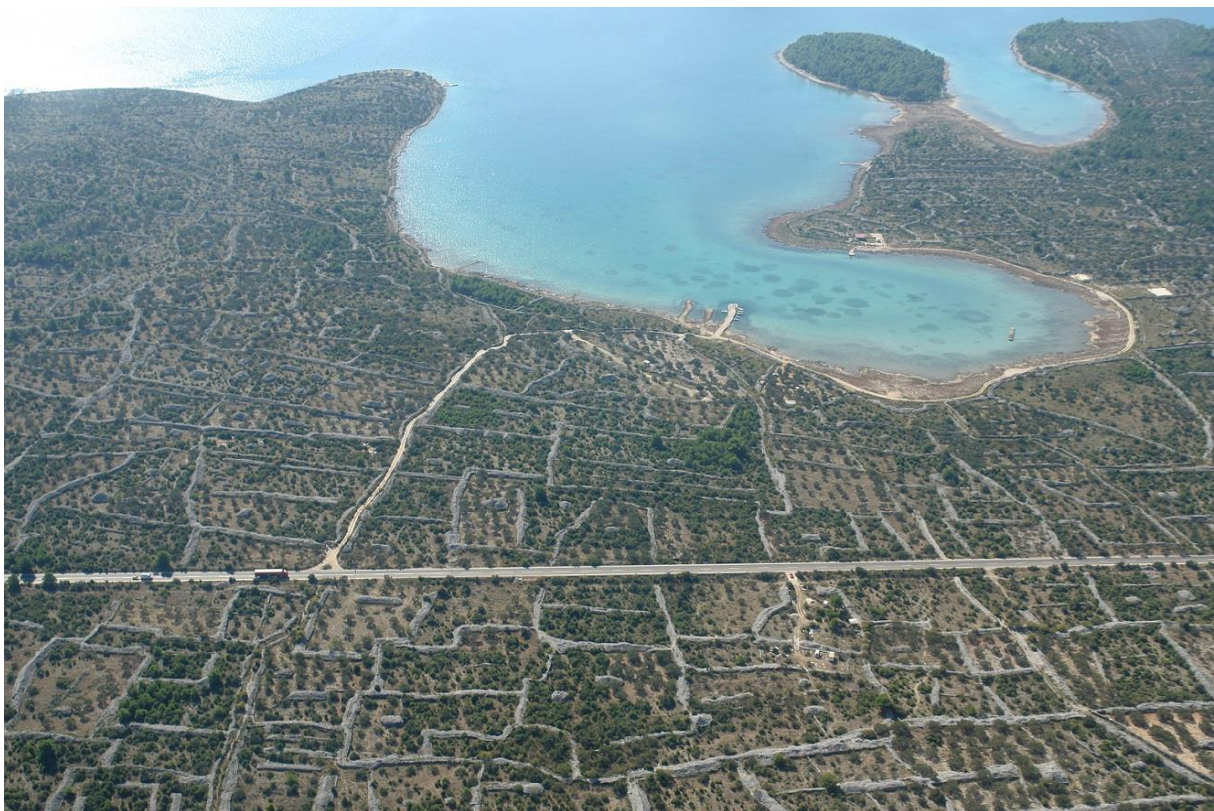
Od velike je važnosti doprinos ovih akcija zajedničkom identitetu i jačanju društvenih veza unutar zajednice te kapacitetu zajednice da upravlja svojom baštinom jer se kroz proces prijenosa znanja o vještinama gradnje suhozida grade i jačaju postojeće veze i uspostavljaju novi odnosi. Jača sposobnost zajednice za uspješan i sasvim suvremen koncept „heritage managementa“ odnosno upravljanja baštinom.

Interpretacijskom centru in situ koji će interpolacijom obnovljenog suhozidnog parka s bunjama i stoljetnim maslinama činiti okosnicu posjeta prezentacijskom dijelu baštine lokalne

zajednice i nuditi usluge lokalne gastronomije, uljarske tradicije ili zavičajnih suvenira bit će moguće slobodno pristupiti. Međutim, svaki aspekt ponude unutar „interpretacijskog parka“ imat će definiranu protuvrijednost usmjerenu ka poticajima lokalnom obrtništvu i zemljoradnji. Suvenirnica će surađivati s lokalnim obrtnicima i kreirati ponudu autentičnih suvenira koji će biti izrađeni ciljano i inspirirani zadanom temom. Ugostiteljski objekti koji će djelovati na lokaciji također će koristiti usluge lokalnih obrtnika, OPG-ova, ribara i nuditi domaću „spizu“ spravljenju od strane kreativnih *chefova* te će gastronomija itekako predstavljati bitan segment atraktivnosti samog proizvoda, a samim time i otvoriti razne mogućnosti pri formiranju turističke ponude.

Kako u mjestima Betina i Murter zajedno ima oko 200 drvenih brodova svi su oni potencijalni turistički resurs i mogu biti u funkciji turizma – npr. kroz nove mogućnosti jednodnevnih ili višednevnih izleta u Modrave. Postojećim pružateljima usluga u turizmu otvaraju se mogućnosti nadogradnje svojih sadržaja, a tu su i mogućnosti za nove poduzetničke ideje.

Jednom zaživljen, multidimenzionalni *ekomuzej Modrave* treba postati generator razvoja lokalne zajednice u pravcu razvoja ekološke poljoprivrede i održivog turizma.

Slika 27. Pogled na uvalu Luka iz zraka. Izvor: Foto arhiv MBDB

8. ZAKLJUČAK

Istraživanje za potrebe ovog rada donosi nekoliko zaključaka. Cilj istraživanja bio je utvrditi osnove održivog (turističkog) razvoja kroz razvoj ekomuzeja, koristeći kulturnu, baštinu kao temelj. Prikupljen je obiman skup podataka o kulturnoj, prirodnoj i posebno etnološkoj baštini ovog područja, koji svjedoče o tradicijskoj kulturi i vezama ljudi i prostora. Posebno važni su uvidi u procese i događaje u društvu koji su oblikovali prostornu strukturu te krhku nematerijalnu baštinu koja zahtijeva sustavniju njegu.

Tradicijsko maslinarstvo i suhozidna baština te cijela lepeza elemenata zavičajne kulture osnovni su resursi ovog područja, ogledni primjer tradicijske kulture i identitetska poveznica lokalnih zajednica Betine i Murtera. Ono što danas prepoznajemo kao resurs u funkciji regionalnog razvoja ili održivog turizma oblikovale su tradicijske aktivnosti nekadašnjih korisnika prostora. Ono što je nekoć bila borba za opstanak na škrtom, krškom kamenjaru danas je potencijal za turizam posebnih interesa – agroturizam, turizam maslinovog ulja, kulturni turizam, turizam baštine, kreativni ili pak aktivni turizam. U tom smislu, zamišljeni *ekomuzej Modrave* se treba osloniti na svoj glavni resurs – sinergiju krajolika i zajednice. Ekomuzej uvažava resursno - atrakcijsku osnovu koja podrazumijeva prirodne atrakcije i one izgrađene od strane čovjeka te u jedan „proizvod“ stavlja elemente prirodne i kulturne baštine s pečatom nematerijalne kulture udahnute ovom prostoru.

Tradicijske aktivnosti su također i „kapital“ potreban za stvaranje održivih i potpuno suvremenih praksi prepoznatih kao uspješan model u cijelom svijetu.. Kroz model ekomuzeja danas se može uspješno razvijati zajednica, poticati domaće stanovništvo na bavljenje ekološkom poljoprivredom - što će generirati i novo zapošljavanje (i samozapošljavanje) u tom sektoru - uz istodobni razvoj posebnih oblika turizma. U prošlim vremenima održivost se podrazumijevala sama po sebi odnosno postojala je jer je bila neizbježna. Od načina na koji je prostor „eksploatiran“ u prošlosti i danas možemo puno naučiti. Potrebno je stvari staviti u vremenski kontekst i prilagoditi se sadašnjem vremenu s održivim pogledom u budućnost. Modrave mogu postati ogledni primjer poticanja suvremenih ekoloških metoda i „zelenih“, „smart“ rješenja u obavljanju aktivnosti.

Prostor nije moguće adekvatno valorizirati ako je odvojen od lokalne zajednice. Prostor bez ljudi je nezamisliv koncept. Ekološka poljoprivreda treba biti osnova poduzetničkog razvoja i profiliranja malih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u pravcu održivog

razvoja. Na tragu uspješnih modela revitalizacije poljoprivrednih krajolika Europe treba učiti i dosljedno raditi na provedbi usmjerene politike upravljanja krajolikom Modrava.

Od ključne važnosti za provedbu aktivnosti je inspiriran kreativni tim. Inspiriran tim u sinergiji s lokalnom zajednicom znat će iznaći način kako asocijativnost krajolika povezati s konkretnim doživljajnim akcijama u prostoru. Baštinski resursi i svi modeli na raspolaganju u službi interpretacije u rukama ekomuzejskih kreativaca postaju moćan motivacijski alat za „oživljavanje“ zajednice.

Budući upravljački tim kulturnog krajolika Modrava za cilj si treba postaviti promjene u svijesti društva i postati svijetlim primjerom participativnog kulturnog menadžmenta. Participativnost u ovom slučaju treba značiti još i više – ne samo sudjelovati na zahtjev već to i htjeti, biti samoinicijativno potaknut na akciju. Samoinicijativnost se može i potaknuti - odgovornim i socijalno usmjerenim te prije svega održivim strateškim upravljanjem.

Obzirom na sve navedeno i izneseni prijedlog modela zaštite prirodne i kulturne baštine Modrava može se izvesti zaključak o ekomuzeju kao potencijalno uspješnom modelu revitalizacije ovog prostora.

LITERATURA

Znanstveno – stručni radovi

Adulmar, Katarina, Kolarić, Lovro. Krajobrazna studija Park prirode Vransko jezero. Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet (lipanj, 2020.)

Alegro, A. (2000) Vegetacija Hrvatske. Zagreb. Interna skripta, Botanički zavod PMF-a.

Andlar, G., Leljak, M., Šteko, V., Tomić Reljić, D., Mudronja Pletenac, A., Krklec, K., Miholić, H., Šrajter, F., Krešo, N. & Rupiće, Mate, Šimat, Jelena et al. (svibanj, 2020) Krajobrazna osnova sa studijom vrednovanja i osjetljivosti krajobraza parka prirode Vransko jezero. Studija.

Babić, D. (2009). Iskustva i (skriveni) vrijednosti eko-muzeja, Etnološka istraživanja, (14), str. 221-236. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/44191> (datum pristupa: 16.11.2022.)

Babić, Darko. O muzeologiji, novoj muzeologiji i znanosti o baštini / U: Vujić, Tarka; Špikić, Marko (ur.). Ivi Maroeviću baštini u spomen. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009, str. 43-60. (datum pristupa: 21.08.2022.)

Barbieri, A. (ur.) (2017) Prirodna osnova i turizam. Pula. Sveučilište Jurja Dobrile. https://www.unipu.hr/images/50022829/Nikola_Vojnovic-Prirodna_osnova_i_turizam.pdf (datum pristupa: 29.01.2023.)

Blaće, A. (2015). 'Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara', Disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:573217> (datum pristupa: 11.02.2023.)

Bohan, H.d.V. (1977). 'Suvremeni muzej: uvjeti i problemi novog pristupa', Informatica museologica, 8(3-4), str. 1-19. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/146321> (datum pristupa: 25.08.2022.)

Borovičkić, M. (2008). 'Takale: bakarsko-praputnjarski prezidi', Etnološka istraživanja, (12/13), str. 47-54. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/36969> (datum pristupa: 18.12.2022.)

Brščić, K., Franić, R., i Ružić, D. (2010). 'ZAŠTO AGROTURIZAM – MIŠLJENJE VLASNIKA', Journal of Central European Agriculture, 11(1), str. 31-32. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/55689> (datum pristupa: 28.02.2023.)

Čapo Žmegač, J., Muraj, A., Vitez, Z., Grbić, J. & Belaj, V. (1998) Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka. Zagreb, Matica hrvatska.

Demonja, D., i Baćac, R. (2013). 'Ruralna graditeljska baština u funkciji turističke ponude Hrvatske', Podravina, 12(23), str. 133-149. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/107198> (datum pristupa: 01.03.2023.)

Demonja, D. & Ružić, P. (2010) Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima. Zagreb, Meridijani Samobor.

Duclos, J. (1994). 'Mjesto ekomuzeja u razvoju muzeološkog promišljanja', Informatica museologica, 25(1-4), str. 57-63. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/144469> (datum pristupa: 25.08.2022.)

Dujmović, M. (2019). 'Komercijalizacija kulturne baštine u turizmu', Socijalna ekologija, 28(2), str. 145-161. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.28.2.3> (datum pristupa: 20.02.2023.)

Dulibić, Božo, 1955, "Borba murterskih seljaka za "staro pravo"", Šibenska revija, br. 4-5, Šibenik, str. 53-70. Preuzeto s: http://212.92.192.228/digitalizacija/casopisi/sibenska-revija_1955_04-05.pdf (datum pristupa: 24.01.2023.)

Dumbović Bilušić Biserka (2012) 'Krajolik kao kulturno naslijeđe Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske', doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Zagreb.

Giuliano Canavese, Franco Gianotti, Hugues de Varine, Ecomuseums and geosites community and project building, International Journal of Geoheritage and Parks, Volume 6, Issue 1, 2018, Pages 43-62, ISSN 2577-4441, <https://doi.org/10.17149/ijg.j.issn.2210.3382.2018.01.004>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2577444119300048>)

Gob, A., Drouguet N. (2007). Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Gonan Božac, M. (2008). 'SWOT ANALIZA I TOWS MATRICA – SLIČNOSTI I RAZLIKE', Economic research - Ekonomska istraživanja, 21(1), str. 19-34. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/21453> (datum pristupa: 05.05.2023.)

Grković, I. (2005). 'Maslinarstvo i turizam', Pomologia Croatica, 11(1-2), str. 121-124. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/2082> (datum pristupa: 08.03.2023.)

Hernández-Mogollón, J.M., et al. (2019). 'Olive oil tourism: state of the art', *Tourism and hospitality management*, 25(1), pp. 179-207. <https://doi.org/10.20867/thm.25.1.5>

Howard, P. (2003) *Heritage*. 1st edn. Bloomsbury Publishing. <https://www.perlego.com/book/392767/heritage-management-interpretation-identity-pdf> (datum pristupa: 21.02.2023.).

Jelinčić, D.A. (2007). 'Agroturizam u europskom kontekstu', *Studia ethnologica Croatica*, 19(1), str. 269-289. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/22137> (datum pristupa: 28.02.2023.)

Jelinčić, D.A. (2006) *Kulturni, kreativni i hobby turizam: čipkarstvo kao tržišna niša*. U: Petrović Leš, T. (ur.) *Festivali čipke i kulturni turizam*. Preuzeto s: <https://www.bib.irb.hr/226548> (datum pristupa: 28.02.2023.)

Jelinčić, D.A. (2006). 'Turizam vs. Identitet Globalizacija i tradicija', *Etnološka istraživanja*, (11), str. 161-183. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/37108> (datum pristupa: 03.07.2023.)

Juan Ignacio Pulido-Fernández, Jairo Casado-Montilla, Isabel Carrillo-Hidalgo, *Introducing olive-oil tourism as a special interest tourism*. *Heliyon*, Volume 5, Issue 12, 2019. Science Direct <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844019366344> (datum pristupa: 02.11.2022.)

Juraga, E. (2007). 'Ive Šikić Balara: deset pjesama i jedna poema', *Čakavska rič*, XXXV(1), str. 189-211. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/38337> (datum pristupa: 11.04.2023.)

Juraga, E. (2013). 'Nazivi riba u govoru Murtera', *Čakavska rič*, XLI(1-2), str. 189-206. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/110687> (datum pristupa: 05.04.2023.)

Juran, K. (2017) *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*. Murter, Ogranak Matice hrvatske Murter; Narodna knjižnica i čitaonica Murter.

Juran, Kristijan. (2003) *Povijesne okolnosti nastanka i širenja murterskog zemljišnog posjeda*, *Murterski godišnjak*, 1, Murter, 74-81

Juran, Kristijan. (2002) *Uljarska zadruga u Murteru 1910. - 1948. (s opširnim osvrtom na suvremeno dalmatinsko maslinarstvo i uljarstvo)*. *Murterski godišnjak*, 7-8, 13-249.

Jurković, S., Gašparović, S. & (1999) *Perceptivne vrijednosti krajobraza Hrvatske - Studija za vizualno determiniranje krajobraza*. U: Salaj, M. (ur.) *Krajolik - Sadržajna i metoda podloga*

krajobrazne osnove Hrvatske. Zagreb, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja.

Kale, J. (2021). Rasprostriranje kulture: kako ljudi stvaraju prostor. Jastrebarsko: Naklada Slap; Zadar.

Katičin, Danijel, Iva Rogić, Norma Fressel, i Marijan Andrašec. 2019. Gospodarsko korištenje prostora Parka prirode Vransko jezero i njegovog okruženja. Revitalizacija maslinarskog područja Modrave http://zagreboliveinstitute.hr/upload_data/site_files/revitalizacija-maslinarskog-podrucja-modrave1.pdf (datum pristupa: 16.10.2022.)

Klarić, Z., Kušen, E. & Tomljenović, R. (2006) Lokalni master plan turizma Parka prirode Vransko jezero i njegove okolice. Javna ustanova Park prirode Vransko jezero. Elaborat/studija.

Knjiga zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja (2019). ur. S. Grubišić. Muzej grada Šibenika, 2. izdanje.

Kraljević, Rudolf. 1994. Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća. Split: Književni krug Split.

Kružić, N. (2004). 'TURIZAM I OKOLIŠ', Tourism and hospitality management, 10(2), str. 97-100. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/181767> (datum pristupa: 19.02.2023.)

Kulušić, Sven, 1984, Murterski kraj, Društveni centar Murter, Murter.

Kulušić, S. (1959). 'Vransko polje', Hrvatski geografski glasnik, 21.(1.), str. 102-102. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/56224> (datum pristupa: 25.01.2023.)

Mesić, M., Pintur, G. (2006): Katastar kulturno-povijesne baštine u Parku prirode Vransko jezero i njegovoj okolici, Stručna studija.

Millán, G., Arjona, J. and Amador, L. (2014) A new market segment for olive oil: Olive oil tourism in the south of Spain. Agricultural Sciences, 5, 179-185. doi: 10.4236/as.2014.53022 https://www.scirp.org/pdf/as_2014021913560399.pdf (datum pristupa: 20.11.2022.)

Miljak, T., Bačić, L. & Kitić, M. (2012) Ekoturizam kao poticaj razvoja poduzetništva u turizmu na primjeru Republike Hrvatske. Učenje za poduzetništvo, 2 (2), 323-331. <https://hrcak.srce.hr/file/192470> (datum pristupa: 19.02.2023.)

Mlinarić, D. (2009). 'Privatni projekti isušivanja i melioracije tla u Dalmaciji i Istri od ranoga novog vijeka do 20. stoljeća', *Ekonomika i ekohistorija*, 5(1), str. 136-157. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/50984> (datum pristupa: 24.01.2023.)

Nikolić Đerić, T. (2015). 'Ekomuzej Batana kao „čuvar“ tradicijske brodogradnje Rovinja', *Ethnologica Dalmatica*, (22), str. 285-293. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/137875> (datum pristupa: 25.04.2023.)

Pamuković, A., Dorbić, B., i Radeljak, M. (2016). 'Iskustvo i praksa razvoja agroturizma u Europi te njegov utjecaj na hrvatsku', *Agronomski glasnik*, 78(1), str. 51-64. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/169581> (datum pristupa: 03.07.2023.)

Pauline Corrias, Typhaine Le Foll, Morgane Moëlle, L'Écomusée Creusot Montceau: métaphore d'un modèle exemplaire, e-Phaïstos [Online], Écomusée: une expansion internationale / E-Phaïstos - Revue d'histoire des techniques / Journal of the history of technology VIII-1 | 2020. URL: <http://journals.openedition.org/ephaistos/7679>; DOI: <https://doi.org/10.4000/ephaistos.7679>

Peričić, Šime (1971.). *Vranski feud i obitelj Borelli, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, sv. 18, str. 389–412.

Peričić, Šime (1992). 'Prilog poznavanju agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji', *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, (34), str. 135-159. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/270451> (datum pristupa: 21.03.2023.)

Rudan, E. (2012). 'Razvojne perspektive kreativnoga turizma hrvatske', *Ekonomika misao i praksa*, 21(2), str. 713-730. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/94173> (datum pristupa: 05.05.2023.)

Sánchez-Martínez José D., Paniza Cabrera Antonia (2015), The olive monoculture in the south of Spain. *European Journal of Geography* Volume 6, Number 3:16-29, <https://eurogeojournal.eu/index.php/egj/article/view/408/298>

Skračić, V. (ur.) (2010) *Toponimija otoka Murtera*. Zadar, Sveučilište u Zadru/Centar za jadranska onomastička istraživanja.

Šimončić-Bobetko, Z. (1989). 'Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918—1941)', *Povijesni prilozi*, 8(8), str. 91-141. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/107381> (datum pristupa: 03.07.2023.)

Šola, Tomislav S.. (2019). Javno pamćenje: čuvanje različitosti i mogući projekti. Radovi Zavoda za informacijske znanosti (24). Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, Zagreb.

Tomljenović, R., Marušić, Z., Weber, S., Hendija, Z. & Boranić, S. (2003) Strategija razvoja kulturnog turizma. Od turizma i kulture do kulturnog turizma. Institut za turizam. Elaborat / studija. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/73.%20-%201.4.pdf> (datum pristupa: 20.02.2023.)

Trauer Birgit, Conceptualizing special interest tourism—frameworks for analysis, Tourism Management, Volume 27, Issue 2, 2006, str. 183-200, ISSN 0261-5177, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.10.004>.
(<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517704002213>)

Vrtiprah, V. (2006). 'Kulturni resursi kao činitelj turističke ponude u 21. stoljeću', Ekonomska misao i praksa, (2), str. 279-296. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/10683> (datum pristupa: 26.11.2021.)

Waterton, E. & Watson, S. (2015) The Palgrave handbook of contemporary heritage research. Emma Waterton, Steve Watson. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Internetske poveznice

Agriturismo.it <https://www.agriturismo.it/it/extra/agriturist,-associazione-nazionale-per-l-agriturismo,-l-ambiente-e-il-territorio-866>

Arcanum Maps - The Historical Map Portal. Arcanum Adatbázis Kft. <https://maps.arcanum.com/en/>

Artisans Bâisseurs en Pierres Sèches. <https://www.pierresnaturelles.org/>

Bioportal <https://www.bioportal.hr/gis/>

Dry Stone Walls in Gagliole. <https://www.gagliole.com/en/news/dry-stone-walls-in-gagliole/>

Dry Stone Walling Association. <https://www.dswa.org.uk/>

Državni zavod za statistiku. Nacionalna klasifikacija djelatnosti https://web.dzs.hr/App/NKD_Browser/assets/docs/NKD_2007_struktura.pdf

Europska komisija. Ekološka poljoprivreda u kratkim crtama https://agriculture.ec.europa.eu/farming/organic-farming/organics-glance_hr

Facebook stranica PZ Dolčina Praputnjak – Bakarski prezidi – Bakarska vodica
https://web.facebook.com/Bakarski.prezidi?fref=ts&_rdc=1&_rdr

In-Cyprus. UNESCO registers dry stone walling as cultural heritage <https://in-cyprus.philenews.com/news/local/unesco-registers-dry-stone-walling-as-cultural-heritage-video/>

I prodotti agroalimentari di qualità DOP, IGP e STG. Istituto Nazionale di Statistica (ISTAT 2019) <https://www.istat.it/it/files//2021/07/REPORT-DOP-IGP-2019.pdf>

Istarsko iz Vodnjana - ekomuzej, web mjesto <https://www.istrrian.org/hr/>

ITLA - International Terraced Landscapes Alliance ITALIA. <https://itlaitalia.it/>

La nuova legge sull'agriturismo

http://leg15.camera.it/cartellecomuni/leg14/RapportoAttivitaCommissioni/testi/13/13_cap15_sch01.htm

LAG more. Natječaj za provedbu tipa operacije 1.1.2. „Razvoj i unapređenje poslovanja malih poljoprivrednih gospodarstava“ <https://www.lagmore249.hr/lagnatjecaji/lag-more-249-objavljuje-12-lag-natje-aj-za-to-1-1-2-razvoj-i-unapre-enje-poslovanja-malih-poljoprivr>

Landmark and foundation of the Wachau <https://www.vinea-wachau.at/en/the-wine-region/dry-stone-walls>

Ministarstvo kulture i medija RH. Kulturni krajolik. <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nepokretna-kulturna-bastina/kulturni-krajolik/7243>

Ministarstvo kulture i medija RH. Tradicijsko umijeće plovidbe latinskim i oglavnim jedrima duž hrvatske obale novo je nematerijalno kulturno dobro RH. <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/tradicijsko-umijece-plovidbe-latinskim-i-oglavnim-jedrima-duz-hrvatske-obale-novo-je-nematerijalno-kulturno-dobro-rh/23532>

Marketing plan Master plana turizma Šibensko – kninske županije do 2020., Šibensko – kninska županija. <https://www.dalmatiasibenik.hr/media/2523/2-marketing-plan-master-plana-turizma-sibensko-kninske-zupanije.pdf>

Ministarstvo poljoprivrede RH. Program ruralnog razvoja <https://ruralnirazvoj.hr/program/>

Muzej uja, web mjesto. <https://www.muzejuja.com/>

Natura 2000 Standard Data Form <https://interni.bioportal.hr/ekomreza/natura/report/site?site-code=HR5000025>

Park prirode Vransko jezero. Javni poziv za prikupljanje ponuda za izdavanje koncesijskih odobrenja za obavljanje djelatnosti na području Parka prirode Vransko jezero. <http://www.pp-vransko-jezero.hr/hr/javni-poziv-za-prikupljanje-ponuda-za-izdavanje-koncesijskih-odobrenja-za-obavljanje-djelatnosti-na-podrucju-parka-prirode-vransko-jezero/>

Plan upravljanja Parkom prirode i Posebnim ornitološkim rezervatom Vransko jezero i pridruženim područjima ekološke mreže (PU 6163) 2023. – 2032.

<https://mingor.gov.hr/UserDocsImages//UPRAVA%20ZA%20ZA%C5%A0TITU%20PRIRODE/NATURA%202000//PU%206163%20Vransko%20jezero.pdf>

Nacionalna klasifikacija staništa. Pravilnik o popisu stanišnih tipova i karti staništa (NN 27/2021) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_03_27_588.html

Park prirode Vransko jezero. Oživi Održi Otok. <https://www.pp-vransko-jezero.hr/hr/ozivi-odrzi-otok-ocemo-li/>

Pravilnik o provedbi izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjera ruralnog razvoja za 2023. godinu (NN 25/2023) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_03_25_410.html

Pravilnik o zaštićenim oznakama izvornosti, zaštićenim oznakama zemljopisnog podrijetla i zajamčeno tradicionalnim specijalitetima poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i neobveznom izrazu kvalitete „planinski proizvod“ NN 38/2019 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_04_38_786.html (pregledano: 20.02.2023.)

Prostorni plan JUPP Vransko jezero

https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPVransko_jezero/

Prostorni plan Općine Pirovac <https://pirovac.hr/prostorni-plan-2/>

Prostorni plan Općine Tisno <http://www.tisno.hr/stranice/prostorni-plan-opcine-tisno/28.html>

Prostorni plan Šibensko – kninske županije <https://www.sibensko-kninska-zupanija.hr/stranica/prostorni-plan-sibensko-kninske-zupanije/110>

Registar kulturnih dobara RH. Etnografska zona Bakarskih prezida – Takala. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5290>

Registar kulturnih dobara RH. Kultivirani krajolik Bucavac.
<https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5379>

RH Ministarstvo pravosuđa i uprave. Registar udruga. <https://registri.uprava.hr#!udruge>

Rempart. Heritage Volunteering Opportunities. <https://www.rempart.com/en/>

See Mallorca. Ruta de Pedra en Sec GR221 – Dry Stone Route.
<https://www.seemallorca.com/walking/routes/gr221-dry-stone-route-port-d-andratx-664329>

Službena mrežna stranica španjolske nacionalne turističke organizacije. Spain.info.
<https://www.spain.info/en/discover-spain/best-olive-oil-tourism-plans/>

Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj - TOMAS Hrvatska 2019 ISBN 978-953-6145-46-1
<https://www.iztg.hr/hr/projekti/tomas-istrazivanja/?category=undefined&year=2019&naslov=> (datum pristupa: 16.03.2023.)

Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet: Ekološka poljoprivreda.
<https://www.agr.unizg.hr/hr/group/148/Ekolo%C5%A1ka+poljoprivreda>

Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet: Krajobrazna arhitektura.
<https://www.agr.unizg.hr/hr/group/161/Krajobrazna+arhitektura>

Swiss Dry Stone Masonry Association SVTSM. <https://www.svtsm.ch/en>

The Dry Stone Wall Association of Ireland. <https://www.dswai.ie/>

Udruga Argonauta. <https://argonauta.hr/argonautini-projekti/suhozidna-estravaganca/>

Udruga Modrave Murter – Betina. <https://modrave-murter-betina.hr/>

UNESCO Nomination file No. 01393: Art of dry stone walling, knowledge and techniques.
<https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393>

UNESCO. Mediterranean diet. <https://ich.unesco.org/en/RL/mediterranean-diet-00884>

UNESCO (1992.), World Heritage Convention, Pariz. <https://whc.unesco.org/en/convention/>

UNWTO. Rural Tourism. <https://www.unwto.org/rural-tourism>

Uredba (EU) br. 1151/2012 Europskog parlamenta i Vijeća od 21. studenoga 2012. o sustavima kvalitete za poljoprivredne i prehrambene proizvode. Službeni list Europske unije <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012R1151>

Vijeće Europe. Kulturna ruta maslinovog drveta. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-routes-of-the-olive-tree>

Vlada RH. Ministarstvo turizma. Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine, NN 2/2023 (4.1.2023.) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html

Zakon o muzejima NN 61/18, 98/19, 114/22 na snazi od 01.01.2023. <https://www.zakon.hr/z/302/Zakon-o-muzejima>

Zakon o poljoprivredi NN 118/2018 na snazi od 1. siječnja 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_12_118_2343.html

Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima NN 12/2002 na snazi od 01.03.2004. NN-Međunarodni ugovori 11/04 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_10_12_144.html

Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine na snazi od 15.06.2005. NN-Međunarodni ugovori 5/05 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/full/2005_06_5_47.html

Zakon o proglašenju Parka prirode "Vransko jezero" NN 77/99 na snazi od 29.07.1999. <https://www.zakon.hr/z/1811/Zakon-o-progla%C5%A1enju-Parka-prirode-%22Vransko-jezero%22>

Zakon o turističkoj pristojbi NN 52/19, 32/20, 42/20 na snazi od 08.04.2020. <https://www.zakon.hr/z/2071/Zakon-o-turisti%C4%8Dkoj-pristojbi> (pregledano: 31.01.2023.)

Zakon o zaštiti okoliša NN 80/13, 153/13, 78/15, 12/18, 118/18 na snazi od 01.01.2019. <https://www.zakon.hr/z/194/Zakon-o-za%C5%A1titi-okoli%C5%A1a>

Zakon o zaštiti prirode NN 80/13, 15/18, 14/19, 127/19 na snazi od 04.01.2020. <https://narodne-novine.nn.hr/eli/sluzbeni/2013/80/1658>

Zeleno poduzetništvo Dalmacije

http://arhiva.rera.hr/Portals/0/docs/coast/PPZP_brosura_web.pdf

POPIS SLIKA

Slika 1. Modrave, Vransko jezero u gornjem i otok Murter u donjem dijelu slike. Crvenom su označene granice županija i općina te katastarskih općina. Izvor: Arkod preglednik. http://preglednik.arkod.hr/	9
Slika 2. Karta staništa. Izvor: Bioportal, snimak zaslona 1.....	11
Slika 3. Modrave, pogled na „jezersku obalu“. Izvor: PP Vransko jezero, arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje.....	12
Slika 4. Modrave. Izvor: PP Vransko jezero, arhiv MBDB.....	13
Slika 5. Topografska karta 1:25000, Geoportal Državne geodetske uprave, https://geoportal.dgu.hr/#/menu/podaci-i-servisi	14
Slika 6. Stara riva. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina	15
Slika 7. Modrave, uvala Zečica i Luka, skroz desno dio uvale Stani. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina	19
Slika 8. Suhozid. Izvor: Foto arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje	32
Slika 9. Bunja, Jugovir - Modrave. Izvor: Foto arhiv Muzeja betinske drvene brodogradnje.	33
Slika 10. Rive. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina	34
Slika 11. Murter, stare rive. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina.....	35
Slika 12. Prizor odlaska u polje. Izvor: Udruga Modrave Murter - Betina.....	36
Slika 13. Starica s brimenom po povratku iz Modrava. Izvor: Zbirka Marka Mudronje Rebca, foto arhiv MBDB	37
Slika 14. Ograda u Modravama u predjelu Luka. Izvor: https://modrave-murter-betina.hr/maslinarstvo/	39
Slika 15. Lašun i motika. Izvor: Foto arhiv MBDB https://www.mbdb.hr/hr/zbirke/	41
Slika 16. Marena u polju. Izvor: Foto arhiv MBDB	44
Slika 17. Ilustracija uz dio teksta pjesme Trudni dan. Izvor: Facebook profil "Zadaća Ive Šikića Balare".....	48
Slika 18. Suhozidna staza na Mallorci. Ruta de pedra en sec GR 221. Izvor: https://caminsdepedra.conselldemallorca.cat/en/dry-stone-route-gr-221	69
Slika 19. Pogled na uvalu Stani i kuću za odmor, u drugom dijelu slike nekadašnja komunska kuća i stare rive. Izvor: https://kornatica.com/hr/ribarske-kuce/stani-336	76
Slika 20 Korištenje i namjena površina. Prostorni plan Šibensko – kninske županije. Izvor: https://sibensko-kninska-	

zupanja.hr/upload/PROSTORNI_PLAN_SKZ/1_0_Koristenje_i_namjena_povrsina_VI.pdf	79
Slika 21 Prostorni plan Općine Tisno. Korištenje i namjena površina. Izvor: http://www.tisno.hr/images/prostorni-planovi/prostorni-plan-2007/1.pdf	81
Slika 22. Prostorni plan PP Vransko jezero. Korištenje i namjena prostora. Izvor: https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPVransko_jezero//PP_VJ_1_Koristenje_i_namjena_prostora_NN58_12.jpg	84
Slika 23. Logo udruge Modrave Murter - Betina. Izvor: https://modrave-murter-betina.hr/...	92
Slika 24. Oživi Održi Otok, vizual. Izvor: PP Vransko jezero https://www.pp-vransko-jezero.hr/hr/projekt-ozivi-odrzi-otok-ocemo-li/	94
Slika 25. Modrave, pogled iz zraka. Izvor: Foto arhiv MBDB	96
Slika 26. SWOT analiza. Grafički prikaz. Izvor: https://hrcak.srce.hr/file/33766	103
Slika 27. Pogled na uvalu Luka iz zraka. Izvor: Foto arhiv MBDB	105